พระประวัติตรัสเล่า

ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พันเอก หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ เกษมสันต์

DA.30922
.A151W

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

หอสมุดแห่งชาติ
30 มิ.ย. 2531
กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

พระประวัติตรัสเล่า

ของ

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พันเอก หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ เกษมสันต์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

ของ กพ.

มู่ 294.30922
ว151พ

ทะเบียน น.กพ.ง1ม22

พันเอก หม่อมเจ้า นิวัทธวงศ์ เกษมสันต์

ประสูติ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๘

สิ้นชีพตักษัย ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๗

คำปรารภของลูก

ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านพ่อ ลูก ๆ ได้ปรึกษาหารือกันว่า ควรจะพิมพ์หนังสือใดเป็นอนุสรณ์ อุทิศถวายส่วนกุศลแด่ท่านพ่อ และได้ตกลงเห็นพ้องกันว่า สมควรจะจัดพิมพ์หนังสือเรื่องพระประวัติ-ตรัสเล่า พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณ-วโรรส ทั้งนี้เพราะองค์ผู้นิพนธ์ทรงเป็นเสด็จอาแท้ ๆ และทรงมีอุปการคุณแก่ท่านพ่อมามาก ท่านพ่อโปรดเล่าเรื่องนี้ให้ลูกฟังมาตั้งแต่เด็ก และเมื่อโตขึ้นอ่านหนังสือออก ก็ทรงแนะนำหาให้อ่าน ดังนั้น ลูก ๆ จึงคิดว่าหากท่านพ่อทรงทราบด้วยญาณวิถีใด ๆ คงจะพอพระทัยส่วนพระประวัติของท่านพ่อนั้น ท่านอา นิกรเทวัญ เทวกุล ผู้ทรงเป็นพระญาติและมิตรสนิทของท่านพ่อ ได้ทรงพระกรุณาเขียนประทานซึ่งขอกราบขอบพระทัยเป็นอย่างสูงมา ณ ที่นี้ด้วย.

โดยปกติท่านพ่อทรงเป็นคนแข็งแรง มีเจ็บไข้บ้างตามปกติของผู้สูงอายุ เมื่อลูกที่เป็นหมอ คือ จันทรนิวัทธ์ และ วงศ์นิวัทธ์ ได้รับทุนไปศึกษาและดูงานในสหรัฐอเมริกา และแคนาดา ในระยะเวลาไล่เลี่ยกัน ท่านพ่อทรงยินดีมาก ลูกยังจำได้เมื่อวันไปส่งลูกที่ดอนเมือง ท่านพ่อทรงยิ้มแย้มแจ่มใส ทรงปลอบแม่ไม่ให้ว้าเหว่ที่ลูกจากไปพร้อม ๆ กันถึง ๒ คน รับสั่งว่าปีกว่า ๆ ลืมเสียประเดี๋ยวเดียว แต่เมื่อลูกกลับบ้านก็ไม่มีโอกาสได้รับการต้อนรับอย่างยินดี

ของท่านพ่อ คงเหลืออยู่แต่ความรักความเมตตาของท่านพ่อที่สิงสถิต อยู่ในความทรงจำของลูกโดยไม่มีวันลืมเลือน.

เมื่อคืนวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๕๐๗ ท่านพ่อประชวรบังจุบันตอนกลางดึกประมาณ ๒ นาฬิกา ได้รับนำส่งโรงพยาบาลตำรวจ เมื่อถึงโรงพยาบาล นายแพทย์ได้ให้ออกซิเจนทันที แพทย์ตรวจพบว่าเส้นโลหิตที่ไปหล่อเลี้ยงหัวใจตีบ ได้อยู่รักษาองค์ในโรงพยาบาลตำรวจ แต่อาการไม่ดีขึ้น มีแต่ทรุดลง ในที่สุดก็สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๗ เมื่อเวลาประมาณ ๑๗ น. ตลอดเวลาที่ประทับอยู่โรงพยาบาลตำรวจ คณะนายแพทย์ ตั้งแต่ท่านผู้อำนวยการโรงพยาบาล ผู้บังคับบัญชา และเพื่อนของลูก ได้ให้ความเอาใจใส่รักษาเยียวยาอย่างเต็มที่โดยมิเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย แม้จะเป็นเวลาดึกดื่นเที่ยงคืน ความเออออารที่เราได้รับในครั้งนี้ สุดที่จะหาคำใดมากล่าวขอบพระคุณให้ถูกต้องกับความรู้สึกได้ ขอจารึกไว้ในดวงใจด้วยความระลึกถึงและขอบพระคุณเป็นอย่างสูง.

การจากไปของท่านพ่อรวดเร็วไม่คาดคิด จนลูก ๆ แทบจะไม่มีเวลาเตรียมตัวเตรียมใจ นอกจากนั้นลูก ๒ คนก็อยู่ต่างประเทศ ในการบำเพ็ญกุศลถวายท่านพ่อ บรรดา ท่านลุง ท่านป้า ท่านอา พี่น้อง มิตรสหาย และท่านที่เคารพนับถือได้กรุณาช่วยเหลือ และร่วมบำเพ็ญกุศลมิได้ขาด ความกรุณาและไมตรีจิตของท่านทั้งหลายที่พวกลูก ๆ ได้รับในยามทุกข์ ก่อให้เกิดความอบอุ่นและกำลังใจอย่าง

ประมาณมิได้ ดังนั้นจึงขอถือโอกาสขอบพระทัยและขอบพระคุณทุก ๆ ท่านไว้ในที่นี้ด้วยความซาบซึ้งและระลึกถึงพระคุณเป็นอย่างยิ่ง.

ขอให้มวลกุศลผลบุญทั้งหลาย ที่ได้ร่วมกันบำเพ็ญอุทิศถวาย จงดลบันดาลให้ท่านพ่อที่รักและเคารพของลูก ประสบแต่สันติสุขในสัมปรายภพทุกเมื่อ เทอญ.

ลูก

เมื่อทรงศึกษาอยู่ในประเทศรุสเซีย

พ.ศ. ๒๔๕๘

พระประวัติ

หม่อมเจ้า นิวัทธวงศ์ เกษมสันต์ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ และหม่อมราชวงศ์ละม้าย เกษมสันต์ ประสูติ ณ วันที่ ๕ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๓๙ มีเจ้าพี่เจ้าน้องร่วมพระมารดาที่มีชันษาจนเป็นผู้ใหญ่ คือ:-

๑. พลโท หม่อมเจ้าพันธุประวัติ เกษมสันต์ อดีตแม่ทัพกองทัพบกที่ ๑ (สิ้นชีพตักษัยแต่ พ.ศ. ๒๔๖๓)

๒. หม่อมเจ้าพงศ์พิศมัย เกษมสันต์.

ตามบันทึกที่ทรงจดไว้ ปรากฏว่าได้ทรงเริ่มเรียนอักขระหนังสือไทยแต่เยาวัย โดยมีเจ้าพี่พันธุประวัติเอาพระทัยใส่ช่วยกวดขันสั่งสอนด้วย ครั้นเมื่อเจ้าพี่องค์นี้เสด็จออกไปศึกษาวิชาณยุโรปแล้ว ก็ยังได้ศึกษาต่อกับครูที่พระชนกโปรดให้หามาเพื่อถวายอักษรพระโอรสธิดาที่วังเดิม ณ ถนนบำรุงเมืองนอก แต่ในต้นปี พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก และย้ายไปอยู่ในพระอุปถัมภ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ในขณะที่ยังทรงดำรงพระอิสสรศักดิ์เป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นี้โปรดให้มีการเรียนเตรียมองค์เพื่อสอบเข้าเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบกต่อไป เป็นผลให้หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ สอบเข้าโรงเรียนนายร้อยทหารบกชั้นประถม ๑ ในกลางปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้.

หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ ทรงศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนนายร้อยทหารบกในครั้งกระนั้นมาด้วยดี ได้เลื่อนชั้นเรียนทุกปีเป็นลำดับมาจนในที่สุดสำเร็จการศึกษา ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้ทรงรับคะแนนเยี่ยมเป็นที่ ๒ ในชุดนักเรียนที่เสร็จการศึกษารุ่นเดียวกัน และเป็นผู้หนึ่งที่ได้รับทุนเป็นนักเรียนของกระทรวงกลาโหม ไปศึกษาต่อ ณ ประเทศรุสเซีย ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ครั้นไปอยู่ในประเทศนั้นได้เพียงปีเศษก็เกิดสงครามในยุโรป ซึ่งกลายเป็นมหาสงครามโลกครั้งที่ ๑ และเกิดปฏิวัติเปลี่ยนระบอบการปกครองในรุสเซียในเวลาต่อมา อันเป็นเหตุให้การศึกษาของนักเรียนไทยที่กำลังดำเนินอยู่ในประเทศนั้นต้องระงับลงกลางคัน หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ ซึ่งกำลังทรงศึกษาอยู่ใน ร.ร. นายร้อย "เอมเปอร์เรอ อเล็กซานเดอร์ที่ ๒" ต้องเสด็จกลับประเทศไทยในตอนปลายปี พ.ศ. ๒๔๖๐.

เมื่อกลับมาแล้วก็ได้เข้ารับราชการ รับพระราชทานยศร้อยตรีประจำกรมทหารบกราบที่ ๑ รักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามทะเบียนประวัติราชการปรากฏว่า ได้เข้าประจำกรมตำรวจทหารบกแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๑ แล้วภายหลังย้ายไปปฏิบัติหน้าที่ในหน่วยงานทางวิชาการ และเทคนิคอื่น ๆ ของกระทรวงกลาโหมอีกหลายหน่วย มีกรมแสงสรรพาวุธ, กรมพลาธิการ, กรมยุทธการ, กรมยุทธศึกษา และกรมยกกระบัตรทหารบกเป็นอาทิ ได้รับพระราชทานเลื่อนยศและตำแหน่งหน้าที่สูง

ขึ้นเป็นลำดับมา จนเมื่อก่อนจะออกประจำการใน พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้ดำรงยศพันเอก และเคยดำรงตำแหน่งเกี่ยกกายทหารบก และผู้ช่วยพลาธิการทหารบกฝ่ายเทคนิคมาแล้ว แต่ในระยะแรกที่เข้ารับราชการมาได้เพียง ๒ ปีเศษนั้น หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ ได้รับความวิปโยคอย่างหนัก ต้องสูญเสียทพงลงอย่างกระทันหัน เมื่อตงสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ ผู้ทรงพระคุณ และหม่อมเจ้าพันธุประวัติ เจ้าพผู้อุปการะมาเสด็จทิวงคต และถึงชพตักษัยลงในเวลาติด ๆ กันใน พ.ศ. ๒๔๖๓.

ในสมเด็จเจ้าฟ้าพระอนุชาธิราชในรัชกาลที่ ๖ พระองค์นั้น หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์มความจงรักภักดียิ่งนัก ถวายสักการบูชาเทอดทูนพระคุณอยู่ตลอดมา ที่ได้ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงประสิทธิ์ประสาทความรู้ความดงามทั้งปวงพระราชทาน ทั้งยังมนอยู่ในจริยาวัตร บำเพ็ญองค์เป็นข้าบริพารผู้สัตย์ซื่อภักดิ์แด่ทูลกระหม่อมและราชสกุลจักรพงษ์สบมาจวบจนสิ้นชีพตักษัย เป็นผู้มนอยู่ในกตัญญูกตเวทิตาธรรมอย่างน่าสรรเสริญ.

หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ ทรงสมรสกับหม่อมเจ้าวงศ์แข เกษมศิริ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ได้รับพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ในการนี้ ที่วังสุโขทัย จากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ และมีโอรสธิดาในเวลาต่อมา คือ :-

๑) หม่อมราชวงศ์หญิง พันธุ์นิวัทธ์ เกษมสันต์ อาจารย์โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา สมรสกับหม่อมราชวงศ์บีติศิริ เกษมสันต์.

๒) แพทย์หญิง ม.ร.ว. จันทรนิวัทธ์ เกษมสันต์ อาจารย์ในแผนกกุมารเวชศาสตร์ มหาวิทยาลัยแพทย์ศาสตร์ ร.พ. ศิริราช.

๓) พันตำรวจโท ม.ร.ว. วงศ์นิวัทธ์ เกษมสันต์ นายแพทย์แผนกอายุรกรรม โรงพยาบาลตำรวจ สมรสกับจันทร์แรม พลพิจารณ์.

๔) ม.ร.ว. ศุภนิวัทธ์ เกษมสันต์ วิศวกรบริษัทปูนซิเมนต์ไทย จำกัด สมรสกับผอบศรี จันทรุเบกษา.

ในปัจจุบันนี้ มีนัดดาสืบสายโดยตรงถึง ๙ คน.

หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ เป็นผู้มีความอุตสาหะพากเพียรในหน้าที่และการงาน บากบั่น อดทน ต่ออุปสรรคและความยากลำบาก สมดังที่ได้ผ่านชีวิตทหารมาแต่เยาว์ รักและขวนขวายที่จะหาความรู้ปรับปรุงองค์เองตลอดมา ทั้งมั่นอยู่ในความสัตย์สุจริต มีความสำนึกในหน้าที่และความรับผิดชอบเป็นอย่างยิ่ง.

ด้วยคุณธรรมและสัมมาปฏิบัติเช่นว่านี้ ได้ทรงบากบั่นบำเพ็ญกรณียกิจหน้าที่ทั้งปวง ทั้งในทางราชการและส่วนองค์ ครององค์มาด้วยดี รักษาและเทอดเกียรติของราชสกุลวงศ์ ยังความเจริญแก่ครอบครัวได้ตามควรแก่หน้าที่ และข้อที่น่าชื่นชมสุดยิ่งนั้น ก็ที่สามารถทรงทนุบำรุงอบรมโอรสธิดาวงศ์เป็นอันดี จนทุกคนต่างได้ผ่าน

การศึกษาขั้นมหาวิทยาลัย และแต่ละคนอยู่ในฐานะที่จะบำเพ็ญคุณ-ประโยชน์ก้าวหน้าในชีวิตต่อไปดังที่เห็นอยู่บ่านน.

หม่อมเจ้านิวัทธวงศ์ ประชวรลงอย่างกระทันหันด้วยโรคเกี่ยวกับหทัย สิ้นชีพตักษัยเมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๗ ในระหว่างที่ได้เข้ารับการรักษาองค์อยู่ในโรงพยาบาล.

แม้ชนม์ชีพได้สูญสิ้นไปตามความไม่เที่ยงของสังขาร แต่สิ่งที่ควรภูมิพระทัยยังคงอยู่ สิ่งนั้นคือการที่ได้เพียรพยายามปฏิบัติหน้าที่มาเป็นอย่างดีที่สุดแล้ว.

(หม่อมเจ้า นิกรเทวัญ เทวกุล)

ทรงฉายร่วมกับนักเรียนรุสเซียรุ่นเดียวกัน

พ.ศ. ๒๔๕๗

แถวยืนจากซ้ายไปขวา

๑. ม.ร.ว. เสวต วัชรีวงศ์ ๒. ม.จ. สุรวุฒิประวัติ เทวกุล ๓. ม.จ. ไตรทิพเทพสุต เทวกุล
๔. ม.จ. เฉลิมศรี สวัสดิวัฒน์ ๕. ม.จ. นิวัทธวงศ์ เกษมสันต์ ๖. นายพ้อน ฤทธาคณี.

แถวนั่งจากซ้ายไปขวา

๑. ม.จ. นิกรเทวัญ เทวกุล ๒. ม.จ. ลักษณเลิศ ชยางกูร ๓. นายเทพ ภูมิรัตน์
๔. ม.จ. อนันตนรไชย เทวกุล.

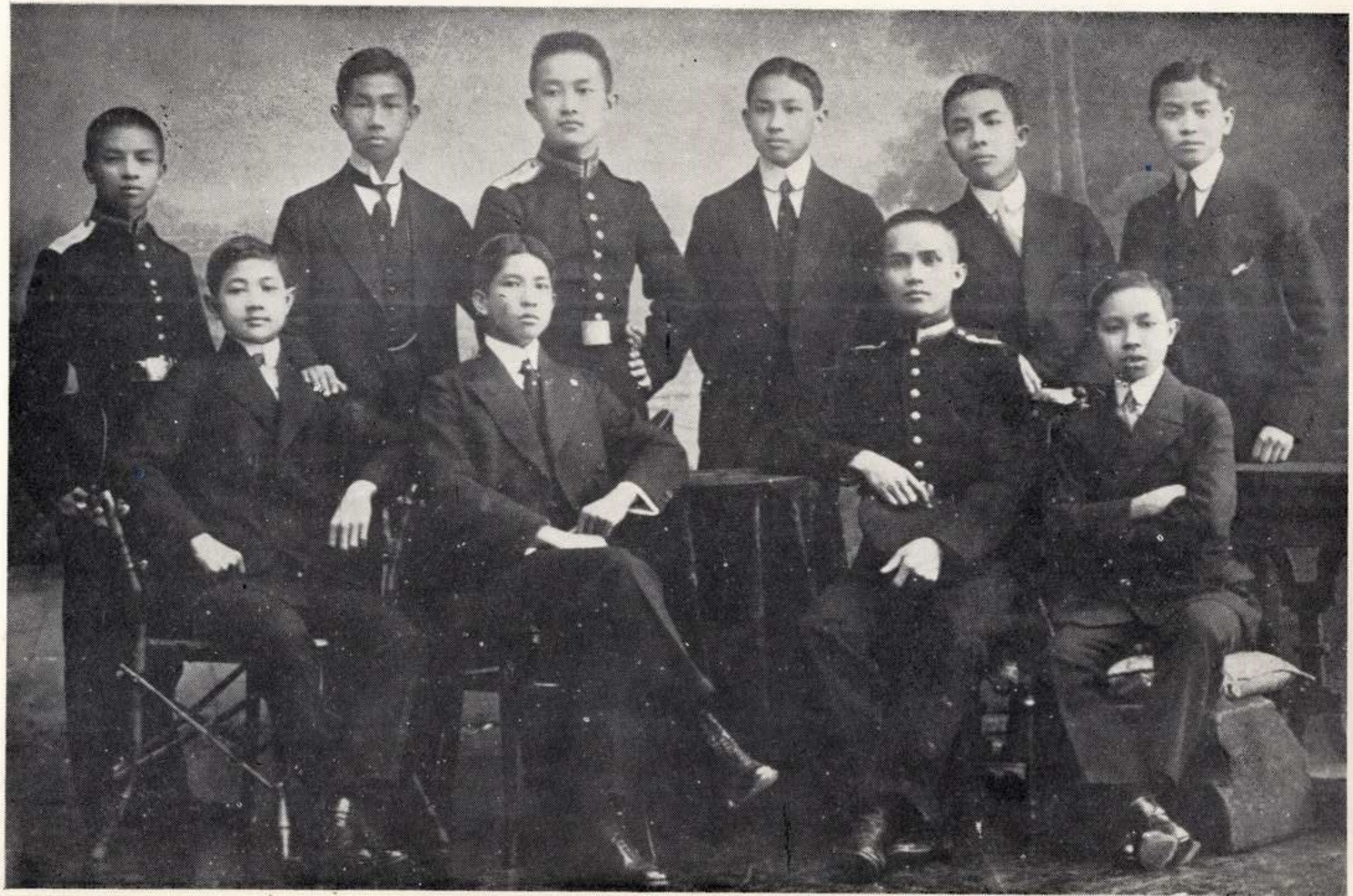

สารบาญ

	หน้า
๑. คราวประสูต	๑
๒. คราวเป็นพระทารก	๓
๓. คราวเป็นพระกุมาร	๑๒
๔. คราวเป็นพระตรุณ	๒๒
๕. คราวทรงพระเจริญ	๒๙
๖. สมัยทรงผนวชพระ	๔๗
๗. สมัยทรงรับสมณศักดิ์	๗๗

พระประวัติตรัสเล่า

ของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เริ่มทรงพระนิพนธ์เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๔๕๙

---

๑. คราวประสูต

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามที่ ๔ ในพระบรมราชจักรีวงศ์ เป็นพระบรมชนกนาถ ของเรา เจ้าจอมมารดาแพพระสนมเอกในรัชชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าจอมมารดา ของเรา. เราประสูตที่ตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมุขหลัง ที่เรียกว่าท้องพระโรงหลังถัดโรงละครออกไป ในพระบรมมหาราชวัง เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีวอก ยังเป็นเอกศก จุลศักราช ๑๒๒๑ ตรงกับวันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ที่ใช้ตามธรรมเนียมในบัดนี้ ๒๔๐๓ เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๖ ลิบดา ตามโหราศาสตร์สยาม พระอาทิตย์สถิตราศีเมษ องศา ๑ เป็นวันเนาว์หลังวันมหาสงกรานต์ หน้าวันเถลิงศกที่ขึ้นจุลศักราชใหม่. ได้ฟังคำผู้ใหญ่เล่าว่า พอเราประสูตแล้ว อากาศที่กำลังสว่าง มีเมฆตั้ง ฝนตกใหญ่ จนน้ำฝนขังนองชาลาตำหนัก. ทูลกระหม่อมของเรา ทรงถือเอานิมิตต์นั้น ว่าแม้นกับคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับ ณ ควงไม้ราชายตนพฤกษ์ฝนตกพรำสัน ๗ วัน มุจลินทนาคราชเอาขนดกาย

เวียนพระองค์ และแผ่พังพานเหนือพระเศียรเพื่อมิให้ฝนตกถูกพระองค์ ครั้นฝนหายแล้ว จึงคลายขนดจำแลงกายเป็นมาณพหนุ่มเข้ามายืนเฝ้าฉะเพาะพระพักตร์ จึงพระราชทานนามเราว่า พระองค์เจ้า “มนุษยนาคมาณพ” แต่เราได้พบในภายหลังเมื่ออ่านบาลีเข้าใจแล้ว ในบาลีมหาวรรคพระวินัยเล่ม ๑ ตอนทรมานอุรุเวลกัสสปชฎิล คำว่า “มนุสฺสนาโค” หรือ “มนุษยนาค” นั้น เป็นคำเรียกพระพุทธเจ้าคู่กับคำว่า “อหินาโค” หรือ “อหินาค” เป็นคำเรียกพระยานาคที่เป็นชาติงูเช่นนั้น คำว่า มนุษยนาค ก็เหมือนคำว่า บุรุษรัตน์ หรือ มหาบุรุษ ที่ใช้เรียกท่านผู้สูงสุดในหมู่มนุษย์ คือ พระพุทธเจ้า และพระเจ้าแผ่นดิน. เมื่อเรายังเยาว์ แต่จำความได้แล้ว ได้ตามเสด็จพูลกระหม่อมไปวัดราชประดิษฐ์เนือง ๆ คราวหนึ่งได้ยินตรัสถามสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) ครั้งนั้นยังเป็นพระศาสนโศภนว่า คนชอบคนมีหรือไม่ สมเด็จพระสังฆราชนั่งนิกอยู่ครู่หนึ่ง แล้วถวายพระพรทูลว่า ไม่มีทรงชี้เอาเราผู้นั่งอยู่เบื้องพระปฤษฎางค์ว่า นี่แน่ะคนชอบคน แต่นั้นเราสังเกตว่า ทรงพระสำรวล และสมเด็จพระสังฆราชก็เหมือนกัน. แปลชื่อมนุษย์นาคมาณพ ตามวิกัปป์นั้นว่า หนุ่มน้อยนาคจำแลงเป็นคน. แต่ศัพท์มคธที่แปลว่าคนหนุ่มนั้นสอบสวนได้แน่ในบัดนี้ว่า “มาณโว” คือ มาณพ แต่ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานนามนั้นเป็น “มาณพ” ที่ตรงศัพท์มคธว่า “มานโว” และแปลว่า “คน” หรือ “เชื้อสายของท่านมนุ” ศัพท์สันสกฤตก็เป็นเช่นเดียวกัน แต่ครั้งนั้นหนังสือ

และภาษาอันเป็นเครื่องสอบสวนยังหามิแพร่หลายเหมือนในกาลนี้ไม่. แปลตามวิกัปป์หลังว่า “คนผู้เป็นมนุษยนาค” หรือ “คนผู้เป็นนาคในมนุษย์” ศัพท์ว่านาคในวิกัปป์นี้หมายความว่า ผู้หลักผู้ใหญ่. เราเป็นพระเจ้าลูกเธอที่ ๔๗ ของทูลกระหม่อม และเป็นพระองค์เจ้าที่ ๔ ของเจ้าจอมมารดาของเรา ผมพระองค์เจ้า ๕ พระองค์.

รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง คือพระพุทธศักราช ๒๔๐๔ เจ้าจอมมารดาของเราถึงแก่กรรม เราจึงจำเจ้าจอมมารดาของเราหาได้ไม่.

๒. คราวเป็นพระทารก

เริ่มแรกเราจำความได้ อายุเท่าไรบอกไม่ได้ เราอยู่ที่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอในรัชชกาลที่ ๓ กรมหลวงวรเสฐสุดา ครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงกรม ทรงพระนามพระองค์เจ้าบุตรี เจ้าจอมมารดาของท่านกับของเราเป็นญาติกัน เราเรียกท่านว่าเจ้าครอกบ้า ภายหลังเมื่อคำว่าเจ้าครอกล่วงสมัยแล้ว เปลี่ยนเรียกเสด็จบ้า เรียกคุณยายท้าวสมศักดิ์ คือ เจ้าจอมมารดาอิ่ง เจ้าจอมมารดาของท่าน ว่าคุณยายแม่ที่แปลว่าแม่เฒ่า ที่เจ้านายในรัชชกาลที่ ๕ ผู้เป็นพระญาติข้างเจ้าจอมมารดาเรียกอย่างนั้นตรง ๆ. เวลานั้นเรากำลังเจ็บ แต่รู้ในภายหลังว่าเป็นทรางขะโมย เจ็บมากน่ากลัวไม่รอด เมื่อเราจำได้นั้นกำลังพ้น จำขุน-ทารกรักษา (นาค) ผู้รักษาได้ แกเป็นคนแก่ ดูเหมือนตกกระแล้วแต่ผมยังดำ ไว้ผมเปีย น้ำใจดี พูดอ่อนหวาน เราเป็นทารกและกำลังเจ็บ เข้าหาและนั่งตักแกได้ ด้วยไม่กลัวแกจะให้กินยา แกคงมี

อุบายปลอบให้กินยา แต่ได้ยินว่าเรากินยาง่าย บางทีเป็นเพราะเจ้าครอกบ้ำของเราผีกให้เจนมากก็ได้ ท่านทรงเล่าให้ฟังว่า ท่านจ้างให้กินยาถ้วยละ ๑ บาท เงินทรับจ้างได้นั้นกองไว้ข้างตัว พอลืมก็กลับมาเป็นค่าจ้างใหม่ เมื่อเชืองขึ้นหน่อย ไม่ต้องมีใครจ้าง เป็นแต่ได้รับคำยอว่าเสวยยาง่าย ดีกว่าท่านพระองค์ชายใหญ่ คือกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ เท่านั้นก็พอ. เหตุไฉนเราจึงไปอยู่ตำหนักเสด็จบ้ำกรมหลวงวรเสฐสุดานั้น มีคำเล่าว่า ในวันเผาศพเจ้าจอมมารดาของเราที่วัดราชาธิวาส พอกลับมาถึงตำหนักของเรา ยังไม่ทันขึ้น เราร้องไห้ดันรนไม่ยอมขึ้น ชมอไปทางตำหนักเสด็จบ้ำกรมหลวงวรเสฐสุดาที่อยู่ไม่ไกลถนนสายเดียวกันแต่ข้างละฟาก ครั้นเขาพาไปถึงนั่น หยุดร้องไห้ท่านรับเลี้ยงไว้ตั้งแต่วันนั้น. แต่อย่างไร เราจึงไม่ได้อยู่ทันจนโตหารู้แน่ไม่ มีคำเล่าว่า ท่านถูกระแวงว่าเลี้ยงเด็กผู้ชายไม่ขึ้น กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ได้เคยเสด็จไปอยู่ทันนั่น ก็ประชวรออดแอด เราอยู่ทันนักเจ็บใหญ่.

เมื่อเรามาอยู่ที่ตำหนักของเรา ได้อยู่ในความดูแลของคุณยายท้าวทรงกันดาร (ศรี) ยายตัวของเรา ในเวลาเจ้าจอมมารดาของเราถึงแก่กรรม ยายเราต้องดูแลเจ้าหลาน ๔ พระองค์ ส่วนน้องหญิงบัญจบเบญจมานั้น เสด็จบ้ำกรมหลวงวรเสฐสุดา ทรงรับเอาไปเลี้ยงตั้งแต่วันประสูติ อยู่ที่ตำหนักท่านตลอดมา จนเธอสิ้นพระชนม์จากท่านไปเมื่อพระชันษาของเธอได้ ๓½ ปี. นึกดูถึงใจยาย เห็นหลานกำพร้าแม่แต่ยังเล็ก ๆ จักมีความสงสารสักเพียงไร และจักรู้สึกว่าตกเป็นภาระ

ของท่านสักเพียงไร เป็นเดชะบุญของพวกเรา เรามียายดี มีสามารถในกิจการ รู้จักหาทรัพย์และเก็บหอมรอมริบ สมบัติของพวกเราจึงปราศจากอันตราย และพวกเราก็ได้รับทำนุบำรุงมาเป็นอันดี. เป็นธรรมดาของผู้ใหญ่ย่อมเอ็นดูเด็กคนน้อยมากกว่า น้องหญิงของเราไม่ได้อยู่ด้วยยาย ถัดมาก็ถึงเรา ยายจึงรักเรามากกว่าหลานคนอื่น เป็นเช่นนี้ตลอดมาจนท่านถึงแก่กรรม เมื่อเราเป็นผู้ใหญ่ในสงฆ์แล้ว นอกจากธรรมดาเสกสรรยังเป็นโชคของเราอีก ที่ท่านผู้ใหญ่อื่นชอบเรามากเหมือนกัน.

เมื่อยังเล็กเราพอใจเล่นเป็นพระ ครองผ้า บิณฑบาต ฉันอนุโมทนา เทศนา เพียงเท่านี้จะว่าเป็นนิมิตก็ไม่เชิง เพราะนี่เป็นการเล่นสนุกของเจ้านายอื่นด้วย แต่เรามีตาลปัตรแฉกสำหรับพระราชาคณะ พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาทำ ผู้เป็นญาตินับเป็นชั้นตา ทำให้ ใบพัดเอาอะไรทำและทำอย่างไร บอกไม่ได้ เป็นอย่างหักทองขวาง ดามงาหรือกระดูก นี่จะถือว่าเป็นนิมิตดีก็ไม่ทราบ.

นอกจากได้ความสังเกตจากผู้ใหญ่โดยธรรมดาของเด็ก เราได้รับความศึกษาเป็นครั้งแรกที่นี่ พนักงานซึ่งเราเรียกว่า คุณยายนก อายุเท่าไรไม่แน่แต่ยังเด็กมาก ยายของเราฝากให้เรียนหนังสือไทยไปเรียนเป็นเวลา แล้วกลับมาตำหนัก. ขอบคุณ ๆ ครูนกของเรา แกเป็นผู้มีใจดี มีอัชฌาสัยเยือกเย็น ไม่ดุ น่ารักน่านับถือ เป็นผู้มีสัตย์ไม่กลับคำให้เสียความวางใจ แรกแกสอนให้อ่านและจำตัว ก ข เพียง

กถึง ง และว่าถ้าจำได้แล้ว วันนั้นจักให้หยุดและให้เล่น เราเชื่อแก อ่านครู่เดียวจำได้ แกให้หยุดจริง ๆ แต่ในวันหลัง ๆ แกเห็นว่าเรียนวันละตอนคล่องแล้ว แกก็เพิ่มเป็นสองตอนขึ้น แจกลูกวันละไม่ถึงแม่หรือแม่หนึ่งขึ้นไปโดยลำดับ เราเชื่อคุณครู เราสมัครทำตามด้วยไม่พักเดือดร้อน เรียนแต่อ่านไม่ได้หัดเขียน ความรู้หนังสือที่เราได้จากแกครั้งนั้นไม่เท่าไรนัก แต่เราได้คุณสมบัติสำคัญจากแก คือ รู้จักสมัครทำตามคำของครู เป็นเหตุไม่ต้องถูกเคี่ยวเข็ญถูกดุถูกตี เพราะการเล่าเรียนเลย เรียนในสำนักครูผู้ใด ครูผู้นั้นรัก ทุกคราวมา ครั้นเราเป็นครูเขาขึ้นเอง เราก็ไม่ชอบดุ แม้ปกติของเรามีโทสะเป็นเจ้าเรือน.

เมื่ออายุได้ ๗ หรือ ๘ ปี ได้เริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งยังเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิต ที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ พร้อมด้วยเจ้าพี่หลายพระองค์ อันที่จริงเรียนมคธภาษา แต่ต้องเรียนตั้งแต่อ่านหนังสือขอมที่เป็นเครื่องใช้เขียนและจารตำหรับเรียน เรียกอย่างหมิ่นเหม่ แต่บพพภาคว่า เรียนหนังสือขอม. ใครชักนำให้ไปเรียนหารู้ไม่. ในเวลานี้เราก็หลากใจว่าอายุเท่านั้นเริ่มเรียนมคธภาษาแล้ว เราเป็นเด็กที่สุดในหมู่เจ้านายผู้เรียนอยู่. ตั้งแต่หัดอ่านหนังสือขอมตลอดถึงเรียนบทมาลาที่เรียกไวยากรณ์ ในบัดนี้อาจารย์ลำบากมาก ต้องเขียนต่อลงในสมุดดำให้ศิษย์ทุกพระองค์ ต่อขึ้นคัมภีร์ คือ อรรถกถาธรรมบทจึงค่อยสะดวก ไม่ต้องเขียน. อาจารย์ของเราแกมีใจดีเยือกเย็น แต่แกเป็นข้าราชการฝ่าย

หน้า แกไม่อาจตั้งตัวเป็นอาจารย์แกถ่อมตัว แกไหว้พวกเรา พูดอย่างอ่อนน้อม เราหาได้ความรักใคร่สนิทสนมฉันครูกับศิษย์ไม่ ออกจะเห็นเป็นครูชั้นเลว แต่ยังคมคอยกมือไหว้แก. เราเรียนต่อมากับท่านอาจารย์นั้น จนถึงรัชชกาลที่ ๕ แต่ย้ายสถานมาเรียนที่เก๋งกรงนกหรือสกุณวัน เรียกชื่ออย่างนั้น เพราะเดิมมีกรงนกใหญ่ ทำเขาและป่าไว้ในนั้น เลี้ยงนกและสัตว์ตุบทเล็กๆ เราจำได้ว่ามีกระจง มีเก๋งอยู่ที่ศของกรงนก แต่ในเวลาที่มาเรียนนั้น กรงนกรื้อเสียแล้ว ทำเป็นศาลาใหญ่ ชื่อเก๋งวรสภาภิรมย์ ที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน นั่งว่าราชการ เก๋งหลังที่เราเรียนหนังสือนั้น ชื่อราชานุอาสน์ อยู่หน้าพระทวารเทเวศร-รักษาแห่งพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีทางเดินคั่นในระวางเท่านั้น แต่เรียนอยู่ไม่นานก็เลิก. เราเรียนถึงแปลอรรถกถาธรรมบทบั้นปลายผูกสอง พอเข้าใจความท้องเรื่องได้เมื่ออาจารย์สอนให้แปลแล้ว แต่ยังผะสมเอาความเองไม่ได้. ความรู้ที่ได้ในการเรียนนี้ คือ อ่านหนังสือขอมออก รู้จักศัพท์มคธขึ้นบ้าง นำให้เข้าใจภาษาไทยกว้างออกไป.

เราจำได้ว่าการเล่นตุ๊กตา ก็ให้ความรู้ได้เหมือนกัน. เล่นตุ๊กตาตัวใหญ่ เรารักตุ๊กตาเป็นลูก เราได้ความรู้สึกว่าผู้ใหญ่ของเราท่านรักเราอย่างไร นี่เป็นกตัญญู เราเอาอย่างผู้ใหญ่ทำให้แก่ตุ๊กตา หรือจักทำแก่คนภายหน้า นี่เป็นบุพพการี และยังรู้จักเย็บผ้าผะสมสีย้อมผ้าเครื่องแต่งตัวตุ๊กตาและอื่นๆ อีก เล่นตุ๊กตาตัวเล็กๆ นำให้เราสังเกต

วิธีจัดเย่าเรือนและจัดการงานของผู้ใหญ่ เพื่อจำเอามาเล่นตุ๊กตา. การเล่นหุงข้าวต้มแกง ก็ให้ความรู้ในทางปรุงอาหาร แต่เสียดายว่าไม่สนใจจึงไม่สันทัด.

แม้เราเป็นผู้กำพร้าแม่ แต่เราได้อัสสาสะ คือความอบอุ่นใจในทูลกระหม่อมของเรา ท่านทรงกับพวกเราโดยฉันพ่อกับลูก ไม่ทรงทำพระยศพระอย่างโดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ที่ห่างเหินจากพระเจ้าลูกเธอชั้นพระองค์เจ้า หรือพูดตามคำสามัญว่า ลูกเมียน้อย. เวลาเสวยพวกเรานั่งล้อมอยู่ใกล้โต๊ะเสวย คอยเลือนเครื่องไม่ทันใจทูลขอกำลังเสวยก็มี เสด็จไปข้างไหนก็พรูตามเสด็จ ถ้าเสด็จโดยพระราชยาน ก็ทรงรับขึ้นพระราชยาน ที่ยังเล็กโปรดให้นั่งบนพระเพลาบ้าง ซอกพระปรัศว์บ้าง ที่เขื่องโปรดให้นั่งหน้าพระเพลา เราจำได้ว่า เมื่อครั้งโสกันต์พักตร์พิมลพรรณที่เมืองเพชรบุรี วันหนึ่งเราตามเสด็จลงจากเขามไหศวรรย์ไปรับกระบวนแห่ไม่ทัน แม่นมอุ้มไปดักกลางทาง สอนให้เราทูลขอให้ทรงรับ ท่านให้หยุดพระราชยานรับเราขึ้นด้วย ประทับที่ไหน พวกเราก็นั่งล้อมเบื้องพระปฤษฎางค์. เรามีความอิ่มใจว่า แม้เรายังเล็ก เราก็พอเป็นประโยชน์แด่ทูลกระหม่อมของเราได้บ้าง ท่านทรงใช้เราหยิบพระศรี (คือหมากเสวย) ก็มี พระสุพรรณศรี (คือบ้วนพระโอษฐ์องค์น้อย) ก็มี. โปรดให้เชิญพระแสงบ้าง เชิญธารพระกรบ้าง บางคราวถูกเชิญพร้อมกันทั้งสองอย่าง หนักก็หนัก มือเล็กกำไม่ค่อยรอบ แต่อิ่มว่าเป็นผู้แข็งแรง ทรง

ใช้การหนักได้.

เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ จะทรงผนวชเป็นสามเณร ทูลกระหม่อมทรงพระอนุญาตให้เรามาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารด้วยเจ้าพี่เราดีใจนี่กระไร เมื่อออกมาอยู่ ได้พบและคุ้นเคยกับพวกผู้ชายทั้งพระเณรทั้งคฤหัสถ์ ได้เรียนรู้อัชฌาสัย มีทั้งดีทั้งเลว และมีช่องที่ได้ตามเสด็จเจ้าพี่ไปข้างไหน ๆ บ่อย ๆ กว่าอยู่ในวัง ติดวัดเหมือนปลาเคยอยู่ในน้ำตื้น ได้ออกมาน้ำลึก มีธุระที่จะต้องเข้าไปค้างคืนในวัง ช่างไม่สมัครเสียจริง ๆ อยู่ก็ไม่สนุก พึ่งผู้หญิงพูดก็ไม่คมคาย เมื่ออยู่วัดได้เรียนปริยัติกับพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) ครั้งยังเป็นหลวงศรีวรโวหาร นายด้านกรมราชบัณฑิต ผู้บอกภิกษุสามเณรวัดนั้นอยู่บ้าง. การอยู่วัดมีประโยชน์ทำให้ใจและอาการเป็นผู้ชายเร็ว แปลกว่ามาอยู่ต่อเมื่อบวชเณรที่เดียว ที่มักจะมีอาการผู้หญิงติดมาไม่องอาจ แต่อีกทางหนึ่งได้ยินคำที่ยังไม่ควรจะได้ยินเร็วเกินไป.

ทูลกระหม่อมของเราเสด็จประพาสหัวเมืองเนือง ๆ พวกเราอยากตามเสด็จนี่กระไร ผู้ใดได้ไป เป็นโชคของผู้นั้น แต่เรามักจะแคล้วคลาด จำได้ว่าได้ไปพระปฐมเจดีย์ กรุงเก่า เมืองเพ็ชรบุรี เกาะจาน แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ (คือเมืองกุย) คราวมีสูรย์เท่านั้น แม้อย่างนั้นสองคราวหลัง หาได้ไปในเรือพระที่นั่งไม่ คราวไปเพ็ชรบุรีไปเรือลำเดียวกับเสด็จป้ากรมหลวงวรเสฐสุดา คราวไปเกาะจาน ไปเรือลำเดียวกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งยังเป็นสามเณร และตามเสด็จ

สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เสด็จพระอุปัชฌายะของเราไป.

พอเสด็จกลับจากเกาะจาน ทูลกระหม่อมทรงพระประชวรไข้ป่า ประมาณว่าเดือนเศษไม่ถึงครึ่ง สวรรคต เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลา ๑ ยามเศษ. เวลานั้นเรามีอายุได้ ๙ ขวบครึ่ง รู้จักเศร้าโศกเสียดายบ้างแล้ว แต่ยังรัวเต็มที. สมเด็จของพวกเรา คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติแต่พระชันษายังพระเยาว์เพียง ๑๖ ปี สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อเมื่อพระชันษาได้ ๒๑ ปี ทรงอุปสมบทแล้ว จึงได้ทรงราชการเต็มที. เราได้เห็นความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเราเป็นครั้งแรก คนผู้เคยนับถือและฝากตัวก็จืดจางไป คนที่เราไม่เคยเกรงก็ต้องเกรง ส่วนลาภก็น่าจะเป็นตามกัน แต่เรายังเด็กไม่ได้รู้ไปถึง แต่ยังเป็นโชคของพวกเรามาก ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถ้าการณ์กลับกลายเป็นอย่างอื่นไป จะซ้ำร้ายกว่านี้เสียอีก ครั้งนั้นเรายังเด็กนักไม่รู้คิด มารู้เมื่อโตขึ้น คิดถึงครั้งนั้นน่าใจหาย ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กำลังทรงพระประชวรพระอาการมากเหมือนกัน เราได้เห็นเองเมื่อเวลาเขาเชิญเสด็จขึ้นไปถวายน้ำสรงพระบรมศพ บนพระที่นั่งภานุมาสจำรูญองค์เดิม เรายังรู้ว่าทรงพระประชวรมากอยู่ ถ้า

พลาดพลั้งลงในเวลานั้น การภายหน้าจักเป็นอย่างไรไม่พักต้องหาโหรพยากรณ์ก็อาจรู้. แต่ความเปลี่ยนแปลงแห่งความเป็นไปของพวกเราตามสมัยนี้ ไม่เป็นเปล่าจากประโยชน์เสียทีเดียว กลับให้ประโยชน์แก่เราในภายหลังอีก ทำให้พวกเราสังเวชคิดถึงตัว ไม่มีทางกำเริบหรือแม้เพียงท้อถอยจากการแสวงหาความรู้ ได้เปรียบเจ้านายในรัชชกาลที่ ๓ ที่โดยมากกลับพระองค์ไม่ทัน เพราะเวลาล่วงไปเสียมากแล้ว พวกเรายังมีช่องทางพอจะทำตนให้เป็นคุณภาชนะสำหรับรองรับราชการ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงวางลงไป. สมัยที่พวกเรามาถึงเข้าบัดนี้ ชั่งเป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำกระไร แต่พวกเรายังเด็กนักก็ไม่รู้สึกสลดซึมกมากน้อย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระเจริญกว่า คงจะทรงรู้สึกฝังในพระราชหฤทัยเป็นหนักหนา จึงทรงทำนุบำรุงพวกเรามาตั้งแต่ยังเยาว์ ให้ได้รับศึกษาและฝึกหัดในทางที่สมควรแก่สมัย และทรงชุบเลี้ยงเมื่อเติบขึ้น ให้มีช่องได้รับราชการหน้าที่ใหญ่ขึ้นโดยลำดับจนได้เป็นเสนาบดีเจ้ากระทรวงก็หลายพระองค์ มีพระเดชพระคุณอยู่แก่พวกเราเป็นล้นพ้น. อาศัยเหตุสองประการ คือพวกเราทำตนให้เป็นคุณภาชนะที่ควรรองรับราชการ และพระมหากรุณาแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยง พวกเราจึงกลับมีผู้นับถือยำเกรงขึ้นอีก.

๓. คราวเป็นพระกุมาร

ล้นเกล้าล้นกระหม่อม ไม่มีพระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเจริญท่านทรงใช้พวกเราทั้งชายหญิง และทรงสนิทสนมเหมือนเดิม เพราะเหตุนี้กระมัง เราจึงได้เลิกเรียนมคธภาษา และไม่ได้อยู่วัดต่อไป. ในพวกผู้ชาย ท่านทรงใช้เรากับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์เป็นมาก เมื่อกรมพระเทววงศ์วโรปการ ทรงพระเจริญและเสด็จออกจากพระบรมมหาราชวังแล้ว เราสองคนได้ช่องตามเสด็จหัวเมืองเนือง ๆ มา ราชการเป็นหน้าที่ประจำตัวเรา คือเชิญหีบพระมหาสังข์ตามเสด็จในวันสมโภชสามวันและสมโภชเดือน พระเจ้าลูกเธอประสูติใหม่ที่ตำหนักข้างใน เราได้ทำเป็นครั้งที่สุด เมื่อสมโภชเดือน สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณวดี. เราในครั้งนั้นจะเรียกว่าเป็นเด็กไม่ซนที่เดียวดูเหมือนเกินไป แต่เราเคราะห์ดีในคราวพี่น้องเกิดความออกช่องต่าง ๆ เผอิญเราติดราชการที่ต้องอยู่ประจำพระองค์บ้าง ไปไม่ทันบ้าง กำลังถูกพี่น้องโกรธไม่เล่นด้วยบ้าง รอดตัวไปทุกที นเพมคะแนนแห่งความดีของเราขึ้นทุกที กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พันของเธอเป็นผู้ไม่ซน แต่เคราะห์ร้ายมักพลอยถูกด้วย. อีกอย่างหนึ่ง เรารู้จักระวังตัว การอย่างใดยังไม่เห็นมีผู้ทำ หรือผู้ทำยังไม่เป็นที่วางใจได้ว่าจะไม่เกิดความ เราไม่ทำการอย่างนั้น. ครั้งแรกแต่งตัวใช้เสื้ออย่างฝรั่งขึ้นใหม่ พวกผู้ชาย เรากับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ได้รับพระราชทานเครื่องแต่งตัวก่อน.

ในคราวเสด็จประพาสเมืองต่างประเทศที่เราไม่ได้ตามเสด็จ ได้กลับไปอยู่ตำหนักเสด็จบ้ากรมหลวงวรเสฐสุดาเป็นคราว ๆ เรียนหนังสือไทยหัดอ่านโคลงและกลบทต่าง ๆ บ้าง เรียนเลขอย่างไทยบ้าง เรียนดูดาวบ้าง. แปลกอยู่ เสด็จบ้าของเราได้รับความฝึกหัดในวิชาของผู้ชายเป็นพื้น ศิลปะของผู้หญิงเช่น เย็บ ปัก ถัก ร้อย ทำอาหารที่สุดจนเจียนหมาก จิบพลู เรายังไม่เคยเห็นท่านทำเองเลย เขาว่าท่านทำไม่เป็นด้วย ถึงคราวสมโภชพระพุทธรูปประจำพระชนม์พรรษาปีใหม่ ท่านทรงรับทำตาข่ายดอกไม้สดแขวนบุษบกพระครั้งนั้น ๕ ที่ คนร้อยดอกไม้เต็มหอกลางตำหนัก เราก็ได้เข้าหัดร้อย แต่จำไม่ได้ว่าท่านได้ร้อยด้วย และความนิยมของท่าน ก็ไม่เป็นไปในสิ่งที่ผู้หญิงชอบมีดอกไม้เป็นต้น ทรงนิยมในทางทรงหนังสือธรรม ตำนาน และเรื่องของจินตกวี. ท่านประพฤติพระองค์เป็นหลักไม่หยุมหยิม ที่เราดูหมิ่นท่านไม่ได้ แต่คนอื่นเขาว่าท่านดุ เราเห็นท่านเป็นเพียงเฉียบขาดแปลกอีกอย่างหนึ่ง ไม่เคยเห็นท่านทรงพระสรวลจนเอาไว้ไม่อยู่หรือแสดงเสียพระหฤทัยจนวิการ เขาเล่าว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระ-นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบรมชนกนาถ ผู้ทรงพระเมตตาท่านมาก สวรรคต ท่านมิได้ทรงกรรแสง เราได้เห็นเมื่อครั้งคุณยายสมศักดิ์ถึงอสัญญ-กรรม ท่านไม่ได้ทรงกรรแสง แต่คุณยายสมศักดิ์แก่แล้ว อายุถึง ๗๕ ก็พอจะกล้ำกลืนอยู่ เมื่อน้องหญิงบัญจบเบญจมาสัญพระชนม์ เธอเป็นผู้ที่ท่านเลี้ยงมาจนสิ้นพระชนม์จากไป ท่านก็กลั้นได้ไม่ทรงกรรแสง

แต่พระอาการเศร้าโศกปรากฏ มิเห็นอะไรของน้อง ไม่สบายพระหฤทัย เป็นต้น ดูท่านสมกับคุณยายสมศักดิ์เจ้าจอมมารดาของท่านจริง ๆ เขาสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่างๆ บางทีท่านจะได้อย่างมาไม่มากก็น้อย ได้รับเลี้ยงดูและผูกหัดในสำนักอาจารย์เช่นนี้ เป็นลาภเป็นเกียรติของเรา.

เริ่มตั้นเกล้า ฯ จะทรงทำนุบำรุงพวกเราให้ได้ความรู้ ทรงตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถวริมประตูพิมานชัยศรี ด้านขวามือหันหน้าออก มิ.นายฟรานสิสซอช แปตเตอร์สัน เป็นครูสอน อยู่ในความดูแลของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ครั้งยังเป็นนายราชาณัตยานุหาร ว่าที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ เช้าสอนเจ้านายพวกเรากับหม่อมเจ้าบ้าง บ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก เราได้เข้าเรียนมาตั้งแต่เปิดโรงเรียน ครั้งนั้นเรามีอายุราว ๑๒ ปี. ครูพูดไทยไม่ได้ สอนอย่างฝรั่งเจียบ หนังสือเรียนใช้แบบฝรั่ง ที่สุดจนแผนที่ก็ใช้แผนที่ยุโรปสำหรับสอน เรารู้จักแผนที่ของเมืองฝรั่งก่อนของเมืองไทยเราเอง หัดพูดหัดอ่านแนะให้เข้าใจความเอาเอง ไม่ได้หัดให้แปล แต่พวกเราก็พยายามเข้าใจความได้ถึงพงษาวดารอังกฤษ สิ่งที่เราเข้าใจไม่ได้คือไวยากรณ์ คิดเลขก็ใช้มาตราอังกฤษ แต่เราทำเลขไทยเป็นมาแล้ว เราคงรู้จักมาตราไทยมาก่อน แต่ผู้อื่นที่รู้จักมาตราอังกฤษก่อนมีบ้างกระมัง. แต่ความรู้เหล่านี้มาช่วยเราเมื่อโตแล้ว ให้รู้จักเอามาใช้ในทางข้างไทยเรา ด้วยไม่พักต้องเรียนใหม่ เราได้รู้นิสสัยของฝรั่งจาก

หนังสือเรียน ดีกว่าเรียนแบบที่เขาจัดสำหรับคนไทยในภายหลัง เป็นการเหมาะแก่เราผู้ไม่มีช่องทางจะไปเรียนที่เมืองฝรั่ง ถ้าเวลานั้นเป็นโอกาสเหมือนในชั้นหลัง เราคงจะได้รับพระมหากรุณาโปรดให้ออกไปเรียนด้วยผู้หนึ่ง เป็นลาภของกรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ พระองค์แรกผู้ได้สพโอกาสนั้น. นอกจากนี้เรายังได้รับคำแนะนำในการบ้านเมืองอันเกิดขึ้นเป็นคราว ๆ ทางเมืองฝรั่ง และเป็นเวลาเกิดเหตุการณ์เนือง ๆ เป็นต้นว่า เยอรมันตีเมืองฝรั่งเศสได้ ราชาธิปไตยของฝรั่งเศสล่มกลายเป็นประชาธิปไตย เรากระหยิ่มใจว่าเราได้ความรู้ดีกว่านักเรียนชั้นหลังที่เรียนฉะเพาะในเมืองไทยที่เราได้เคยพบ. ครูของเราแกเป็นฝรั่ง แกตั้งตัวแกเป็นครูเต็มที่ พวกเราต้องรู้จักพึ่งบังคับ ได้คุณสมบัติเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่ง แต่ฉะเพาะเรา คุณครูนกทำพินมาดีแล้ว ไม่พักลำบาก เรากับกรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นผู้ที่ครูชอบใจ เอาไว้กินอาหารกลางวันด้วยกันแล้ว ให้เรียนเวลาบ่ายอีกด้วย ครูชกนำให้รู้จักกับฝรั่งอื่นผู้เป็นเพื่อน. ผลที่ได้จากเรียนภาษาอังกฤษนอกจากกล่าวแล้ว เขียนหนังสือและแต่งหนังสือเป็น ในการเรียนต้องหัดลายมือและเขียนตามคำบอก พวกเราก็ร่านเอามาใช้ในภาษาไทย เขียนจดหมายถึงกันและกันบ้าง แปลเรื่องฝรั่งบ้าง จดบันทึกเรื่องอย่างอื่นบ้าง เขียนขึ้นไปตามอายุจนถึงแต่งจดหมายเหตุราชการ ที่ได้รับพระราชทานพระราชดำรัสแนะนำในทางราชการโดยลำดับมา.

นิสสัยของพวกเรา เห็นใครเขาทำอะไร พอใจจะทำบ้าง นี่เป็น

เหตุให้ได้ความรู้จิปาถะ แม้ไม่ได้เรียนเป็นล่ำสัน ความรู้เช่นนี้ก็เป็นประโยชน์ได้เหมือนกัน เมื่อโตขึ้น. สิ่งที่ขัน ในพระวินัยกล่าวถึงเรื่องชะนิดแห่งดอกไม้ร้อยที่ห้ามไม่ให้ภิกษุทำ พระอรรถกถาจารย์ไม่เข้าใจเสียเลย แก้ถลากไถลไป เจ้าคุณอมราภิรักขิต (เกิด) วัดบรมนิวาส ผู้รจนาบุพพสิกขาวัณณนาก็อีกแล ไม่เข้าใจเหมือนกัน เราพบก็เข้าใจเช่นดอกไม้ร้อยชะนิดที่เรียกว่า "ปูริมๆ" แปลตามพยัญชนะว่า "ของที่ทำให้เต็ม" โดยความว่า "ของที่ทำให้เป็นวง" พระอรรถกถาจารย์แก้ว่าเอาตาข่ายวงธรรมาสน์ให้รอบ เป็นอาบัติ วงไม่ทันรอบส่งให้ภิกษุอื่นทำต่อได้ อันที่จริง ปูริมๆ นั้นได้แก่พวงมาลัย ที่ร้อยสรวมดอกก็ตาม แทงก้านก็ตาม แล้วเอาปลายฝูกเงื่อนทั้งสองบรรจบเข้าเป็นวง นั้นเองที่ห้ามไม่ให้ภิกษุทำ.

เมื่ออายุเราได้ ๑๓ ปี ล้นเกล้า ฯ โปรดให้ตั้งพิธีโสกันต์เรากับเจ้าน้องอีก ๔ พระองค์ ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท, เราเป็นต้น กรมพระสมมตอมรพันธุ์เป็นที่ ๒ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เป็นที่ ๓ กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา เป็นที่ ๔ น้องหญิงนงคราญอุดมดิเป็นสุดท้าย. ข้างต้นอายุ ๑๓ ที่สุด ๑๑. พี่งสวด ๓ วัน โสกันต์วันศุกร เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ตรงกับวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นประเพณีที่ถือกันมาในพระวงศ์ของทูลกระหม่อม ตามพระดำรัสห้ามของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระอัยยิกาของเรา ว่าพระชันษายังไม่ถึง ๓๐ ห้ามไม่ให้ตัด

จุก นั้มาส่มเข้ากับธรรมเนี่ยมในพระวินัยว่า มิ่พรรษายังไม่ครบ ๑๐ (นี่นับอายุว่า ๓๐) ห้ามมิให้เป็นอุปัชฌายะ และธรรมเนี่ยมข้างวัดอังกฤษว่า ผู้จะเป็นบิชอบ คือเจ้าคณะต้องมิอายุได้ ๓๐ แล้ว. ตามธรรมเนี่ยมนี้คงถือว่า คนที่จัดว่าเป็นผู้ใหญ่แท้ อายุถึง ๓๐ แล้ว. ล้นเกล้า ฯ พระชนม์ยังไม่ถึง ๓๐ จึงยังไม่ทรงตัดจุก เป็นแต่พระราชทานน้ำพระมหาสังข์แล้ว โปรดให้เจ้านายผู้ใหญ่ที่เราจำได้ กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงตัด. คราวเราโสกันต์ ฤกษ์เช้าย่ำรุ่งแล้ว เสด็จอาว์ผู้เคยทรงตัด เสด็จมาไม่ทัน สักพระองค์ โปรดให้กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ พระเจ้าบวรวงศ์เธอครั้งนั้น ที่เปลี่ยนมาเป็นพระเจ้าราชวรวงศ์เธอครั้งนี้ ชั้นที่ ๒ ทรงตัดพระองค์เดียว ท่านตัดเรา กรมพระสมมตอมรพันธุ์และสมเด็จพระ-นางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์แล้ว กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ และสมเด็จ-กรมพระยาบำราบปรปักษ์ จึงเสด็จมาทันตัดกรมหมื่นวิวิธวรรณปริชาและน้องหญิงนงคราญอุดมดิ. กรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ ทรงตัดเจ็บมากบางทีจะเป็นเพราะกรรไกรดื้อ แต่ความรู้สึกว่าไม่เทียมหน้าพี่น้องผู้โสกันต์ไปแล้ว นำให้โทษท่านว่าทรงตัดไม่เป็น เราไม่เคยเห็นท่านทรงตัดที่ในวัง เราก็สำคัญว่าท่านไม่เคย แต่โดยที่แท้ท่านคงเคยในที่ก่อนมามากแล้ว. ครั้งนั้นมีแห่กระบวนน้อยทางข้างใน มีรายการแจ้งในโคลงวิวิธมาลีโสกันต์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ นั้นแล้ว แต่รายการที่กล่าวถึงในโคลงนั้น โสกันต์คราวปีมะแมก่อนนี้ปีหนึ่ง, แห่

อย่างนั้นจัดขึ้นคราวแรกเมื่อปีมะเมีย ครั้งโสกันต์เจ้าพี่กาพย์กระนกรัตน์ และกรมพระเทววงศ์วโรปการ ครั้งนั้นเป็นที่ ๓ เปรียบกับแห่โสกันต์ทางนอก ครั้งรัชกาลที่ ๔ แปลกกันมาก แต่หากจะโปรดให้มีแห่เหมือนอย่างนั้น ก็คงไม่ครึกครื้นเหมือน เพราะผิดเวลาใครเขาจะมาเอาใจจอดอยู่ด้วย ทงทานผู้ออกงาน กจะหานางสะและขาหลวงหญิงชายตามไม่ได้ง่าย และการโสกันต์ยังจะมีติดกันไปทุกปี อย่างไรก็ต้องกร่อย จะให้ลำบากแก่คนมากและเปลืองเงินมากเพื่ออะไร ล้นเกล้าฯ ทรงเลิกแห่นอกเสียนั้นสมควรแท้ ได้รู้มาว่า ครั้งรัชกาลที่ ๓ พระเจ้าน้องเธอพระเจ้าลูกเธอ โสกันต์ในพิธีตรุษเป็นพื้น มีแห่ฉะเพาะบางครั้ง พระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนไม่ได้แห่เลย เทียบกับครั้งนั้นก็ยังได้ออกหน้ากว่าต่อมาถึงคราวพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ โปรดให้แห่ทางในโดยมาก เห็นพระราชนิยมชัด, เป็นธรรมเนียมของเจ้านายผู้ชายจะออกจากพระบรมมหาราชวังชั้นใน ต่อเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรเราโสกันต์แล้ว จึงยังอยู่ในวังต่อมา.

อายุเราได้ ๑๔ ปี ถึงกาลกำหนดบรรพชา แต่ปีนั้นเดือน ๗ ต่อกับเดือน ๘ เกิดโรคบ่วงชุกชุม ที่ห่างมานานตั้งแต่ปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๑๑ หรือ พ.ศ. ๒๓๙๒ มีพระราชดำรัสสั่งให้เลื่อนไปบวชต่อเมื่อเดือนเก้า, ในเวลานั้น ยังว่าขานนาคเป็นทำนอง ต้องหัดกันมาแต่เนิ่นลำบากไม่ใช่น้อย พระราชครูมหิธร (ชู) ครั้งยังเป็นหลวงญาณภิรม นายด้านกรมราชบัณฑิต มีหน้าที่เป็นผู้หัด แกเห็น

จะเป็นนักร้องดีกระมัง แต่เราทนแกไม่ไหว ว่าอย่างไรแกก็ติตะบิงไป ว่าไม่ถูก ๆ จนไม่รู้จะว่าอย่างไร เลยร้องให้ฉุนแกขึ้นมาบ้าง ไม่ยอมหัดกับแกอีก นิสสัยของแกคงชอบยั่วให้ศิษย์เจ็บใจและมีอุตสาหะทำให้ได้ ส่วนนิสสัยของเราชอบปลอบชอบพูดเอาใจ ต่างกันเช่นนี้ อาจารย์เบี่ยมของเรา เคยสอนมคธภาษามาก่อน แกคงรู้ดี แกรับหัดสำเร็จ. มีการทรงผนวช สมโภชที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ พร้อมด้วยกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่นบวรรังษี-สุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌายะ หม่อมเจ้าพระธรรมุณหิสธาดา เป็นผู้ประทานสรณะและศีลแก่เรา เป็นคราวแรกที่เราได้เข้าในที่ประชุมสงฆ์ ทั้งขานนาคมีบทที่ยืนว่า คือ อุกาสะ ด้วย ประหม่าเป็นอย่างใหญ่ จนถึงตัวสั่นเสียงสั่น. พวกเราผนวชเณรแปลกจากธรรมเนียมสามัญ ครองผ้ามีสังฆาฏิและขอนิสสัยด้วย. การทรงผนวชพวกเราไม่มีแห่เหมือนครั้งแผ่นดินทูลกระหม่อม ขึ้นเสลี่ยงกั้นกลดเท่านั้น พวกผู้หญิงไม่ค่อยรู้สึกเหมือนโสกันต์. บวชแล้วมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารทั้ง ๓ องค์ ล้นเกล้า ฯ เสด็จส่งด้วยหรือไม่ จำไม่ได้ ถ้าไม่ได้เสด็จก็มีรถหลวงส่ง, ที่วัดมีกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ และกรมขุนสิริธัชสังกาศ ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ รวมพวกเราเข้าด้วย ในพรรษานั้น จึงมี

พระองค์เจ้าสามเณร ๕ พระองค์ เกือบเท่าครั้งปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ ทมถึง ๗ พระองค์ เราอยู่ตำหนักเดียวกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หลังที่เรียกว่าโรงพิมพ์ ได้ชออย่างนั้น เพราะเมื่อครั้งทูลกระหม่อมทรงผนวชเป็นที่ตีพิมพ์หนังสืออริยกะ ทูลกระหม่อมได้เคยประทับกลางวัน ครั้งรอท้องพระโรงสร้างตำหนักเดิมเดียวนี้. เวลาหัวค่ำ ขึ้นพึ่งสั่งสอนที่เสด็จพระอุปัชฌายะ ท่านทรงสั่งสอนด้วยศีลและวัตรของสามเณร พึงเข้าใจได้, ครั้งนั้นยังมีบิณฑบาตเวร คือจัดพระสงฆ์ในพระอารามหลวง ให้ผลัดกันเข้าไปรับบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังชั้นใน วันพฤหัสบดี เป็นเวรของพระสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหาร และวัดธรรมยุตอื่น ถึงกำหนดเราเข้าไปบิณฑบาตใช้เสลี่ยงไปจากวัด ลงเดินที่ในวัง พวกเณรธรรมยุตก็ใช้ห่มดองคาดประคตอกสพายบาตร เหมือนเณรมหานิกาย แต่ในท้อน แม้เมื่อเข้าไปหรือกลับออกมาแล้ว ก็ห่มคลุม เข้าทางประตูดุสิตศาสดาที่เป็นทางข้างในออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระองค์เจ้าออกทางประตูสนามราชกิจ ที่เรียกว่าประตูย่ำค่ำ หม่อมเจ้าได้ยินว่าออกประตูอนุงคลิลา หรืออะไรที่ออกฉนวนตำหนักน้ำท่าราชวรดิษฐ์ พระสามัญออกประตูยาตราสตรีที่เรียกว่าประตูดิน. ประโยชน์ที่ได้จากการบวชเณร หัดประพฤติตัวกวดขันกว่าก่อน เริ่มรู้จักเพื่อจะทรงตัวเอง และรู้จักเพื่อจะอ่อนน้อมผู้อื่นตามภาวะของเขา. เราแม้ไม่ใช่เด็กซุกซนจัด แม้ได้รับฝึกหัดในทางมารยาทมาบ้างแล้ว แต่ยังไม่กวดขันเหมือนใน

เวลาบวช หรือได้รับฝึกไปทีละอย่างโดยไม่รู้ตัว มาบวชได้รับสั่งสอนประดังกันวันละหลายอย่าง ทั้งเป็นมารยาทที่แปลกออกไปก็มี จึงรู้สึกว่ากวดขัน. เราเป็นเด็กที่ร่านอยู่จริง ถึงอย่างนั้นยังต้องอาศัยผู้ใหญ่ทำให้หลายประการ ตั้งแต่แต่งตัวเป็นต้นไป มาบวชเป็นเณรจะต้องทำสำหรับตัวเองเป็นพื้น ตั้งแต่ครองผ้าเป็นต้นไป. คฤหัสถ์ผู้ใหญ่ ที่มิใช่เจ้าเขาอ่อนน้อมแก่พวกเรา ที่สุดอาจารย์เปียมของเรา แกก็ทำอย่างนั้น แต่พวกพระที่สุดสามเณรด้วยกันผู้บวชก่อน ท่านไม่ลงเราอย่างนั้นท่านลงพอเป็นที่ตามความนิยมของบ้านเมืองเท่านั้น เราก็ต้องลงท่านบางประการ. ส่วนการศึกษาอื่นไม่ได้มีในเวลาบวช. เมื่อจวนออกพรรษา ล้นเกล้า ฯ ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ และเสด็จประทับที่พระพุทธรัตนสถานมนทิราราม เสด็จพระอุปัชฌายะเสด็จเข้าไปอยู่เป็นเพื่อน พระเถรานุเถระอื่นผลัดกันเข้าไปอยู่ พวกเรา ๕ องค์ ได้เข้าไปสมทบทำวัตรสวดมนต์และบิณฑบาต แต่ไม่ได้อยู่รับใช้ คงเป็นเพราะภิกษุใหม่มีสามเณรไว้อุปฐากไม่ควร. บิณฑบาตห่มคลุมอุ้มบาตร เหมือนอย่างนอกวังในบริเวณพระที่นั่งภานุมาสจำรูญองค์เดิมที่พระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์เข้าไปรับ ครั้งทูลกระหม่อม ยังไม่ได้บวช ก็ร่านจะบวชจะได้ออกจากวัง ดูค่อยเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้น ครั้นบวชแล้วจวนออกพรรษาก็อยากสึก จะได้เที่ยวไปไหน ๆ เหมือนปลาต้องการออกไปหาน้ำลึก แต่ไม่รู้ว่าอันตรายมีอย่างไร นอกจากนี้ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ จะทรงลาผนวชเมื่อคราวออกพรรษานั้นด้วย ชวนให้

เราอยากสึกขึ้นอีกมาก. เป็นประเพณีของเจ้านายผู้ทรงผนวช จะหัดเทศน์มหาชาติ เพื่อถวายในฤดู แต่เราก็เข็ดพระราชครูมหิธรมาแล้วครั้งหัดขานนาค จึงไม่ขอหัด และไม่ได้ถวาย รีบชิงสึกเสียก่อน เพื่อมิให้ออกช่อง. เราบวชเป็นสามเณรอยู่ ๗๘ วัน สึกเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีนั้น ตรงวันที่ ๒๓ ตุลาคม ไม่มีพิธีหลวง จัดเอาเอง สึกแล้วไปอยู่วังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ตามลำพัง ยายออกมาอยู่ที่นั่นอยู่เรือนเดียวกับยาย แต่คนละห้อง ภายหลังจึงออกมาอยู่ที่บันหย่าริมประตูวัง เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์เสด็จขึ้นอยู่บนตำหนักใหญ่แล้ว.

๔. คราวเป็นพระดรุณ

พอสึกจากเณร เจ้าพี่ใหญ่ประทานเงิน ๔๐๐ บาทแก่เรา เพื่อจะได้ซื้อเครื่องแต่งตัว เครื่องใช้และเครื่องแต่งเรือน เป็นของไม่เคยรับ อย่างต้นเต้นมาก. ครั้งยังเด็กได้รับพระราชทานเงินแจกตามคราวนั้น ๆ เช่นคราวจันทรคราชได้ ๔ บาท ผู้ใหญ่เก็บเสีย ปล่อยให้จ่ายซื้ออะไร ๆ ได้ตามลำพังแต่เงินสลึงที่ได้รับพระราชทานในคราวทำบุญพระบรมอัฐิ คราวนี้ถึง ๔๐๐ บาท ยายก็ปล่อยไม่เก็บเอาเสียจ่ายอะไรต่าง ๆ เพลิดเพลิน. เรานึกว่าเราเป็นหนุ่มขึ้นควรแท้จริงจะจ่ายเอง แต่โดยที่แท้ในการจับจ่ายก็ยังเป็นเด็กอยู่นั่นเอง ไม่รู้จักของจำเป็นหรือไม่ เมื่อจะซื้อ ไม่รู้จักราคาพอดี ไม่รู้จักสิ่นยัง เอาความ

อยากได้เป็นเกณฑ์ เงิน ๕๐๐ บาทนี้เป็นปัจจัยยังเราให้สุรุ่ยสุร่ายต่อไปข้างหน้าอีก.

ครั้งยังอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ล้นเกล้า ฯ โปรดให้พวกเราหัดขี่ม้าบ้าง บางคราวออกมาอยู่นอก ใช้ม้าเป็นพาหนะไปไหน ๆ เป็นต้นว่าเข้าวัง ไม่ช้าเท่าไรเราก็ขี่ชำนาญ พอขึ้นหลังม้าเป็นวิ่งหรือห้อเที่ยวเสียสนุก รู้สึกเป็นอิสสระด้วยตัวเอง เหมือนพระเป็นนสสัย-มุตตกะ ถนนบางรัก ถนนสีลม เป็นแดนเที่ยวของเรา เพราะเป็นทางไกลที่หาได้ในครั้งนั้นจะได้ห้อม้า ทั้งเป็นทางไปห้างเพื่อซื้อของด้วย ต่อมาเกิดใช้รถกันขึ้น เป็นรถโถงสองล้อชะนิดที่เรียกว่าดอกก๊าดบ้าง เป็นรถประทุนสองล้อกม สี่ล้อกม ผู้นั่งขับเอง ใช้รถมีสารถีขับฉะเพาะเวลาออกงาน เราก็พลอยใช้รถกับเขาด้วย ขับเองเหมือนกัน สนุกสู้ขี่ม้าไม่ได้. เราตกม้าตั้ง ๙ ครั้งหรือ ๑๐ ครั้ง ไม่เคยมีบาดเจ็บหรือฟกช้ำสักคราวหนึ่ง ม้าดำที่เราขี่มันเชื่อง พอเราตกมันก็หยุดรอเรา. พูดถึงม้าดำตัวนี้เราอดสงสารมันไม่ได้ คนเลี้ยงดุร้าย คราวหนึ่งเอาบังเหียนฟาดมัน ถูกตาข้างหนึ่งเสีย. เราตกรถครั้งเดียว มีบาดเจ็บเดินไม่ได้หลายวัน เกือบพาเสด็จกรมพระเทววงศ์-วโรปการผู้เสด็จมาด้วยกันตกด้วย. เที่ยวนี้เราใช้ม้าแซมเที่ยม ม้าตัวนี้ขนาดสูงลั่น แต่พยศใช้ขี่ไม่ได้ จึงใช้เที่ยมรถ ตั้งแต่มันพาเราตกรถแล้ว อย่างไรไม่รู้ พอหายเจ็บ ใช้มันอีก เห็นมันกลายเป็นสัตว์เชื่องไป ภายหลังใช้ขี่ได้ ใช้มันมาจนถึงเวลาเราบวชพระ.

ตั้งแต่เกิดธรรมเนียมเลี้ยงโต๊ะอย่างฝรั่ง ธรรมเนียมดื่มมัชชะก็พลอยเกิดตามขึ้นด้วย แต่ในครั้งนั้นใช้มัชชะเพียงชะนิดเป็นเมรัย ยังไม่ถึงชะนิดสุรา. เราต้นธรรมเนียมฝรั่ง ปรารถนาจะได้ชื่อในทางดื่มมัชชะ ทนพยายามหัดเท่าไรไม่สำเร็จ รสชาติก็ไม่อร่อย ดื่มเข้าไปมากก็เมาไม่สบาย เพราะเหตุเช่นนี้เราจึงรอดจากติดมัชชะมาได้. คนติดมัชชะ ไม่เป็นอิสสระกับตัว ไม่มีจะกินเดือดร้อนไม่น้อย เมาแล้วปราศจากสติคุมใจ ทำอะไรมักเกินพอดี ที่สุดหน้าตาและกิริยาก็ผิดปกติ กินเล็กน้อยหรือบางครั้ง ท่านไม่ว่าก็จริง แต่ถ้าเมาแล้วทำเกินพอดี ท่านไม่อภัย ถ้าติดจนอาการปรากฏ ท่านไม่เลี้ยง ศิษย์ของเราผู้แก่วัดสิกออกไป ยังไม่เคยรู้รส จงประหยัดให้มาก เพราะยากที่จะกำหนดความพอดี.

ธรรมเนียมปล่อยให้เล่นการพะนันในเทศกาลตรุษสงกรานต์ ทำให้เราเคยมากับการพะนัน โตขึ้นก็ทวีตามส่วนแห่งทุนที่ใช้เล่น เราเคยเล่นมากอยู่ก็ไพ่ต่างชะนิด น่าประหลาดความเพลิน เล่นหามรุ่งหามค่ำก็ได้ ไม่เป็นอันกินอันนอน ถ้าเพลินในกิจการหรือในกุศลกรรมเหมือนเช่นนักจะดี อารมณ์ก็จดอยู่ที่การเล่น อาจเรียกว่ามิจฉาสมาธิเกือบได้กระมัง. อะไรเป็นเหตุเพลินถึงอย่างนั้น? ความได้ความเสียนั่นเอง. เล่นเสมอตัว คือไม่ได้ไม่เสียแทบกล่าวได้ว่าไม่มีเลย เล่นได้ก็มุ่งอยากให้ได้มากขึ้นไป เล่นเสีย ยังน้อย ต้องการแก้ตัวเอากำไร เสียมากเข้า เห็นหากำไรไม่ได้แล้ว ต้องการพอเอาทุนคืน เช่นนี้

แลจึงเพลินอยู่ได้. เล่นอย่างเราเสียทรัพย์ไม่ถึงฉิบหาย แต่เสียเวลาอันหาค่ามิได้ของคนหนุ่ม. โปหรือหวยไม่เคยเล่น เพราะเป็นการเล่นของคนชั้นเลว. ศิษย์ของเราผู้แก่วัด สึกออกไป ยังไม่เคยเล่น อย่าริเล่นเลย ตกหล่มการพะนันแล้ว ถอนตัวออกยาก เพราะเหตุความเพลินนั้นเอง เราเคยพบคนเล่นการพะนัน ถึงฉิบหายย่อยยับ แม้อย่างนั้นยังเว้นไม่ได้ คนมีทรัพย์เล่นไม่ถึงฉิบหาย แต่เสียเวลา. ฝ่ายเราได้โอกาสถอนตัวออกได้สะดวก. เราตื่นเอาอย่างฝรั่งหนักเข้า ฝรั่งครั้งนั้นที่เรารู้จัก เขาไม่ฝักใฝ่ในการพะนัน เล่นจะไม่เหมือนฝรั่ง จึงจืดจางเลิกไปเอง ภายหลังเมื่อตั้งหลักได้แล้วจึงรู้ว่า การพะนันก็เป็นหล่มอบายมุขที่ฝรั่งตกเหมือนกัน ตกตายก็มากล่าวคือเล่นจนฉิบหายหมดตัวแล้ว เสียใจฆ่าตัวตาย ไพ่เป็นอบายมุขซึ่งขนช่อของฝรั่งอย่างหนึ่งเหมือนกัน.

เราไม่มีนิสสัยในทางคบสตรี แม้ถูกชวน ก็ยังมีชาตาดี เผอิญให้คลาดแคล้ว รอดตัวจากอบายมุขอย่างนี้. แต่เราได้เห็นผู้อื่นมีโรคติดตัวมาเพราะเหตุนี้ ทอดชีวิตสังขารและได้ความลำบาก. แม้แต่ตามประเพณีสตรีถวายตัวเป็นหม่อม แต่เรายังไม่มีความรักดำฤษณาในสตรีเลย สุดแต่จะว่า เป็นผู้กระดากผู้หญิง หรือเป็นชะนิดที่เขาเรียกว่าพรหมมาเกิด หรือเป็นผู้มาเกิดมาเพื่อจะบวชอย่างไรก็ได้ เราเห็นอยู่เป็นชายโสดสดวกสบายกว่ามีคู่. ศิษย์ของเราผู้แก่วัดสึกออกไปไม่เคยในทางนี้ จงประหยัดให้มากจากหญิงแสเพล แม้จะหาคู่จงอย่า

ด่วนจงค่อยเลือกให้ได้คนดี ถูกนักเลงเข้า อาจพาฉิบหาย ตั้งตัวไม่ติด.

ครั้นยิงนกตกปลาเป็นการเล่น ที่นิยมของคนหนุ่ม เช่นเราผู้ชอบเอาอย่างฝรั่ง แต่เราเป็นผู้ผิดไม่ขึ้นหรือที่เขาเรียกว่าทำบาปไม่ขึ้น เรายิงนกไม่ฉมังพอที่ถูกแล้วตายทันทีทุกคราวไป บางคราวนกพิราบอันถูกยิงตกลงมา แต่ยังหาตายไม่ เราเห็นตามันปริบ ๆ ออกสงสารดังจะแปลความในใจของมันว่า "ไม่ได้ทำอะไรให้สักหน่อย ยิงเอาได้" ตั้งแต่นั้นมาต้องเลิก แต่เรายังชอบการยิงปืนไม่หาย ต่อมาใช้หัดยิงเป้าเล่น. เราตกเบ็ดไม่เคยได้ปลาจนตัวเดียว จะว่าวัดหรือกระตุกไม่เป็นยังไม่ได้ ปลายังไม่เคยมากินเหยื่อที่เบ็ดของเราเลย.

การอันทำให้เรายับเยินมากกว่าอย่างอื่น คือความสุรุ่ยสุร่าย ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ มีเงิน ๕๐๐ บาทนั้นเป็นมูล. เราไม่ได้เก็บเงินเองที่จะได้รู้สันยัง แลยังไม่รู้จักหาเงินที่จะได้นึกเสียดาย สำคัญว่ายายมั่งมีจงซื้อของไม่ประหยัด. จะตัดเสื้อตามร้านเจ๊ก ก็เป็นของที่เรียกว่าไม่ได้แก่ตัว ผ้ากเป็นของมีดนสรวมอายเขา ตัดที่ห้างฝรั่งเสียเงินมากกว่า จึงเป็นการที่ปรารถนาก่อนโดยความเต็มใจ. เครื่องใช้เครื่องแต่งเรือนตามร้านแขก มีศรีสู้ของห้างไม่ได้ ทั้งไม่พอใจเข้าร้านแขก เห็นเสียศรี ทั้งเขาเรียกเงินสดด้วย. ซื้อของห้างไปเองก็ได้ เขาต้อนรับขับสู้ เขาไว้หน้าไม่ต้องซื้อเงินสด เป็นแต่เขาจดบัญชีและให้ลงชื่อไว้กพอ ต่อเมื่อมากเข้า จึงส่งใบเสร็จมาเก็บเงินเป็นคราว ๆ ของที่ขายนั้นเป็นของประณีตออกหน้าได้ ที่มีของร้าน

แขกเหมือน ก็ยังมีว่าเป็นของห้าง ด้วยการณะดังนั้น ห้างจึงได้เป็นที่โคจรของเรา เห็นอะไรเข้าชั่งอยากได้ไปทั้งนั้น ซื้อเชื่อเหมือนได้เปล่า จะต่อราคาก็เห็นเสียภูมิฐาน ดูเป็นคนปอนไป. ถึงคราวเขาตั้งใบเสร็จมาเก็บเงิน ใบเสร็จใบหนึ่ง มีจำนวนเงินนับร้อย ๆ ยังเป็นบุญที่ไม่ถึงเป็นพัน ๆ นั่นแลจึงรู้สึกความสั้นหรอคราวหนึ่ง แต่ไม่อะไรนัก ขอเงินยายมาใช้เสียก่อนแล้วกัน ถ้าห้างนั้น ๆ ส่งใบเสร็จมาเก็บเงินระยะห่าง ๆ กันก็ไม่พอเป็นอะไร แต่ห้างเจ้ากรรม พอรายหนึ่งได้เงินไปแล้วไม่กี่วัน รายที่สอง รายที่สาม ก็ยื่นใบเสร็จเข้ามาขอเก็บเงิน ยายรักเรามาก ขอคราวใดก็ได้คราวนั้น แม้แต่จะปริปากบ่นก็ไม่มี ฝ่ายเราก็รักยายมากเหมือนกัน เห็นเช่นนั้นยิ่งเกรงใจยาย ไม่อยากให้ท่านนึกรำคาญใจ จึงขอผัดเขาไว้พอให้ระยะจึงใช้ นี่แลเป็นความเดือดร้อนของเรา แต่ไม่ถึงเป็นเหตุประหยัดซื้อของ ความลำบากใจนั้นจึงยังไม่วาย คราวหนึ่งห้างหนึ่งทนผัดไม่ไหว ถึงยื่นฟ้องศาลคดีต่างประเทศขอให้ใช้หนี้ แต่เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี บอกมาให้รู้ตัวและขอให้ใช้เสีย เราได้ตาม โจทก์เขาถอนฟ้อง ครั้งนั้นอยู่ข้างตกใจ กลัวเสียชื่อเพราะถูกขึ้นศาล เป็นที่ไม่มีเงินจะใช้หนี้ แต่อย่างนั้นยังไม่เข็ด เป็นแต่โกรธและสาปห้างนั้น เป็นหนี้เขา ไม่ซื้อของเขาอีกต่อไป ได้ความเดือดร้อนเช่นนี้ เรายังมีทรัพย์สมบัติของตนเอง. มิญาติสนิทผู้มีกำลังทรัพย์ อาจช่วยใช้หนี้ให้เราหนี้ของเราไม่ใช่สินล้นพ้นตัว เป็นสุขแต่เราไม่ปรารถนาจะรบกวนยาย

ให้ได้รับความรำคาญเพราะถูกขอเงินบ่อย ๆ เท่านั้น คนไร้ทรัพย์และหาคนสนับสนุนมิได้ เป็นหนี้เขาถูกเจ้าหนี้ทวง ไม่มีใช้เขา จะเดือดร้อนสักปานไร ถูกเขาพ้องต้องขึ้นศาล ถูกเร่งถูกเอาทรัพย์ขายทอดตลาด หรือถูกสั่งให้ล้มละลาย จะได้ความอับอายขายหน้าเขาสักปานไร ความเป็นหนี้เป็นดจหล่มอันลึก ตกลงแล้วถอนตัวได้ยากนัก ขอพวกศิษย์ของเราจงระวังให้มาก.

เรายังพอเอาตัวรอด ไม่ปุ่ยปุ่ำ ในเวลาลำพอง เพราะไม่กล้าทำการที่ยังไม่มีผู้ชี้เดียวกันทำ หรือมีผู้ทำแต่ยังไว้ใจไม่ได้ เช่นเมื่อครั้งยังเป็นเด็ก.

สึกจากเณรแล้ว เรายังได้เรียนภาษาอังกฤษต่อมากับครูแปตเตอร์สัน แต่เรียนส่วนตัว ณ ที่ประทับ ของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช พร้อมกับพระองค์ท่าน และกรมพระเทววงศ์วโรปการ แต่กำลังลำพอง ทนเรียนอยู่ไม่ได้ต้องเลิก. กำลังนี้เราได้เคยหัดในการประโคมอยู่บ้าง แต่เป็นผู้ไม่มีอุปนิสสัยในทางนี้ เรียนไม่เป็น ครั้งยังอยู่ในโรงเรียนฝรั่ง หัดดีดพิบเพลงดีดสองมือไม่ได้ ดูบทเพลงที่เรียกว่าโน๊ตไม่เข้าใจ หัดระนาด แก้เชือกผูกไม้ตีเสียดีสองมือไม่ได้อีก แต่จำเพลงบางอย่างได้.

ในเวลานี้ เราไม่มีราชการประจำตัว ล้นเกล้า ฯ ไม่ได้ทรงใช้เหมือนเมื่อเป็นเด็ก แต่ได้เข้าเฝ้าเวลาค่ำประจำวัน และในการพระราชพิธี และการพระราชกุศลนั้น ๆ เสมอมาไม่ห่าง.

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

เป็นความอภัยของเรา ผู้ไม่เคยได้เป็นทหารสมแก่ชาติขัตติยะกับเขาบ้าง เมื่อครั้งยังเยาว์ พวกเจ้าพี่ของเราที่จำได้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กรมพระเทววงศ์วโรปการ ท่านเคยเป็นนายทหารเล็ก ๆ แรกจัดขึ้นในพระบรมมหาราชวังชั้นใน บางทีอนุโลมมหาดเล็กไล่กาในรัชกาลที่ ๓ กระมัง ครั้นท่านทรงพระเจริญเสด็จออกนอกวังไปแล้ว ทหารชุดนั้นก็เลิกเสียด้วย จัดทหารมหาดเล็กหนุ่ม ๆ ขึ้นข้างหน้า เรายังเด็กอยู่ในปูนนี้ ก็ไม่มีท่าทางจะเข้าได้เคยเข้าแถวหัดเป็นทหารสมัครอยู่พักหนึ่ง ที่วังสราญรมย์ในคราวที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชเสด็จประทับไม่ทันถึงไหนก็เลิกเสีย หากว่าเราได้เคยเป็นทหารมาบ้าง จักรู้สึกมีหน้ามีตาขึ้นกว่านี้.

นึกถึงยายในเวลานั้น เห็นหลานกำลังลำพอง ยังไม่เป็นหลักฐาน. คงวิตกสักปานไร แต่ไม่รู้จะห้ามปรามอย่างไรกระมัง หรือท่านปลงใจว่าความละเลิงของคนรุ่นหนุ่มคงเป็นไปชั่วแล่น แล้วก็ลงรอยเอง.

๕. คราวทรงพระเจริญ

แต่เป็นบุญของเรากลับตัวได้เร็ว ตั้งแต่อายุได้ ๑๗ ปี. ท่างที่กลับตัวได้ ก็เป็นอย่างภาษิตว่า “หนามยอก เอาหนามบ่ง” นั่นเอง. เราเข้าเฝ้าในวังทุกวัน ได้รู้จักกับหมอบี่เตอร์ เคาวัน ชาวสกอตช์ เป็นแพทย์หลวง เวลานั้นอายุแกพ้น ๒๕ แล้ว แต่ยังไม่ถึง ๓๐ แกเป็น

ฝรั่งสันโดษ อย่างที่คนหนุ่มเรียกว่าฤษี ไม่รักสนุกในทางเบี่ยนนักเลง เรานิยมแกว่าเบี่ยนฝรั่ง เราก็ผูกความคุ้นเคยกับแก ได้เห็นอัธยาศัย และจรรยาของแก และได้รับคำตักเตือนของแกเข้าด้วย เกิดนิยมตาม เห็นความละเลิงที่หมอเคาวันไม่ชอบเบี่ยนพล่านไป น้อมใจมาเพื่อเอาอย่างหมอเคาวัน จึงหายละเลิงลงทุกที จนกลายเบี่ยนฤษีไปตามหมอเคาวัน ที่สุดแกว่ายังเด็กและห้ามไม่ให้สูบบุหรี่ แกเองไม่สูบเหมือนกัน เราก็สมัครทำตาม และไม่ได้สูบบุหรี่จนทุกวันนี้ เราก็เห็นอานิสงส์ เราเบี่ยนผู้มีกายไม่แข็งแรง เบี่ยนผลแห่งความเจ็บใหญ่เมื่อยังเล็ก ถ้าสูบบุหรี่ แม้มีอายุยืนมาถึงบัดนี้ ก็คงมีโรคภายในประจำตัว หมอเคาวันเบี่ยนทางกลับตัวของเราเช่นนี้ เมื่อภายหลังเราจึงนับถือแกฉันอาจารย์ ในครั้งนั้นและต่อมา แกก็ได้แนะเราในภาษาอังกฤษบ้างในวิชาแพทย์บ้างเหมือนกัน.

ส่วนความสุรุ่ยสุร่ายนั้น เราได้นิมิตต์และงดได้ตามลำพังตนเอง. วันหนึ่ง เวลาบ่ายจวนเย็น ที่เคยขี่ม้า หรือขี่รถเที่ยวเล่น หรือไปข้างไหน เผอิญฝนตกไปไม่ได้ ที่คนหนุ่มรู้สึกเหงาสักเพียงไร เรานอนเล่นอยู่บนเก้าอี้นอนในเรือน ตาส่ายแลดูนั่นดูนี่ สิ่งที่ตาเราจับอยู่ที่คราวแรก คือโต๊ะขนาดกลางตั้งอยู่ข้างเก้าอี้ที่เรานอนเบี่ยนชะนิดที่ตั้งกลางห้องสำหรับวางของต่าง ๆ โต๊ะตัวนั้นเราเห็นที่ห้าง ชั่งงามน่ารักจริง ๆ ทั้งรูปพรรณทั้งฝีมือ ในวันนั้น ไม้พันโต๊ะที่เคยเห็นเบี่ยนแผ่นเดียว ก็แลเห็นเบี่ยนไม้เพลาะ ปากไม้ห่างออกโร่ ลวดที่ราวกับคัดขึ้น

จากเนื้อไม้นั่นเอง ก็ปรากฏเป็นไม้หรือเส้นหวายผ่าซีกติดเข้า ผิวที่แลเห็นขัดเป็นเงาโง้ง ก็ปรากฏว่าเป็นแต่ทาน้ำมันให้ขึ้นผิว คราวนึกถึงราคาของโต๊ะนั่นแรกซื้อกับราคาในวันนั้น อันจะพึงผิดกันมาก แต่หาได้นึกถึงประโยชน์ที่ได้ใช้โต๊ะนั่นมาโดยกาลด้วยไม่ เห็นไกลกันมาก เห็นซื้อมาเสียเปล่า คราวนี้จับปรารภถึงของอันบันดาลในเรือนก็เห็นเป็นเช่นนั้น แต่นั่นนึกถึงของที่ซื้อมาแล้วไม่ชอบใจ ให้คนอื่นเสีย ยิ่งเห็นน่าเสียดายมาก ตั้งแต่นั้นสงบความเห็นอะไรอยากได้เสียได้ ไม่ค่อยได้เที่ยวห้าง ไม่ค่อยได้ซื้ออะไร ใบเสร็จของห้างที่ส่งมาเก็บเงินใบหลังที่สุด เรายังจำได้ มีราคาบาทเดียว ค่ากระดุมทองเหลืองชุบทองสำรับหนึ่ง ที่ใช้ติดเสื้อเครื่องแต่งตัวอย่างแปลก ๆ ที่เรียกว่าแฟนซีเดรสในการขึ้นปีใหม่ เขาเห็นเราเคยซื้ออะไรบ่อย ๆ เขาก็รอไว้ต่อจวนขึ้นปีใหม่ของเขา ๆ จึงส่งใบเสร็จมาเก็บเงิน หลายเดือนล่วงมาจนลืมแล้ว.

ตกมาถึงเวลานี้ ขี่ม้าที่เคยวิ่งหรือห้อ ก็เป็นแต่เดิน รับก็เพียงวิ่งเหยาะ ขี่รถที่เคยแล่นปรื๋อ ก็เป็นเพียงวิ่งอย่างปกติ สรวมเสื้อตดร้านเจ๊ก ก็ไม่เห็นเป็นเร่อร่า กลับเห็นเป็นเก๋ รู้จักเปลื้อง รู้จักสังวร ไม่เห่อ ของร้านแขกที่เขาไปซื้อมาให้ ก็ใช้ได้เหมือนของห้าง ศรีไม่ได้อยู่ที่ของ อยู่ที่ราคาถูก. ในเวลานั้นเรายังไม่รู้จักหาเงิน แต่รู้จักประหยัดทรัพย์ลงได้แล้ว ลดรายจ่ายลงได้ ก็เหมือนค่อยหาเงินได้บ้าง. แม้หาเงินได้คล่อง แต่ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ ก็ไม่เป็นการ ไม่พ้น

ขาดแคลน หาได้น้อย แต่รู้จักประหยัด ยังพอจะเอาตัวรอด.

หมอเคาวันกล่อมเกลาเรา ให้เรียบเข้าได้อย่างนี้แล้ว ถ้ามบัจจัยชักนำ เราก็คงเข้าวัดโดยง่าย บัจจัยนั้นได้มจริงด้วย. ตั้งแต่เราสึกจากเณรแล้ว ไม่ใช่เทศกาลเช่นเข้าพรรษาหรือมงาน เราหาได้ไปเฝ้าเสด็จพระอุบัชฌายะไม่ ยิ่งกำลังลำพองยิ่งหันหลังให้วัดทีเดียว เหตุนั้นเราจึงห่วงจากท่าน แม้ในเวลานี้ก็ยังไม่ได้คิดจะเข้าวัด. คืนหนึ่งนอนหลับฝันว่าได้ไปเฝ้าเสด็จพระอุบัชฌายะ ได้รับปฏิสันถารของท่านอันจับใจ โดยปกติท่านช่างตรัสอยู่ด้วย อาจจะทรงทำปฏิสันถารเช่นนั้น ต้นขั้นปฏิสันถารของท่านจับใจยังไม่หาย ปรารถนาจะได้รับอย่างนั้นจริง ๆ คิดจงไปเฝ้า แต่ห่างมาเสียนาน เกรงจะเข้ารอยไม่ถูกจะเก้อ เห็นทางอยู่อย่างหนึ่ง จึงเอาโคมนาพิกาใบหนึ่งตามด้วยน้ำมันมะพร้าว มีเครื่องจักรอยู่ใต้ถ้วยแก้วน้ำมัน มีเข็มชี้โมงและลิบดาขึ้นมาจากเครื่องจักรนั้นถึงโป๊ะครอบ ที่เขียนเลขบอกโมงและลิบดา เป็นของสำหรับตั้งในห้องนอนพึงมีเข้ามา ตามความคิดเห็นของเรา เป็นของแปลกไปถวายเป็นที่ว่าได้พบของแปลก นึกถึงท่าน ได้รับปฏิสันถารของท่านอันจับใจเหมือนในฝัน ตั้งแต่นั้น หาช่องไปเฝ้าอีกค่อยง่ายเข้าค่อยสนิทเข้าโดยลำดับ จนไม่ต้องหาช่อง ในที่สุดท่านทรงคุ้นเคยเป็นคนโปรดของท่านได้รับประทานพระทนต์ตั้งแต่ครั้งนั้น. ในเวลาไปเฝ้าได้รับพระดำรัสในทางคดีโลกบ้าง ในทางคดีธรรมบ้าง โดยที่สุดแบบแผนในทางพระ ได้รับประทานสมุดเรื่องต่าง ๆ ของท่านไปลอก

ไว้เป็นฉะบับเป็นอันมาก.

การเข้าถึงเสด็จพระอุปัชฌายะ นำให้สนใจในโคลง เรียนโหราศาสตร์ อ่านหนังสือธรรม ตามเสด็จท่าน.

โคลงเคยเล่นมาบ้างแล้ว ไม่ต้องหาครู เป็นแต่หมั่นอ่านเรื่องต่าง ๆ สนใจในพากย์ต่าง ๆ หัดแต่งเรื่องต่าง ๆ เท่านั้น. เรายังไม่เคยแต่งเรื่องยาวจนบวชเป็นพระแล้ว จึงได้แต่งเรื่องทรงผนวชล้นเกล้าฯ แต่เสียดายว่าในตอนทรงผนวชที่เราไม่ได้เห็นเอง และบางอย่างไม่ได้รับพระกระแสรับสั่งของล้นเกล้า ฯ และของเสด็จพระอุปัชฌายะ ยังไม่ถูกกัม คิดจะแก้แต่ไม่มีโอกาสเสียแล้ว เหตุนำให้แต่งหนังสือเรื่องนี้เมื่อครั้งเรารับราชการแล้ว ล้นเกล้า ฯ ทรงทราบว่าเราเป็นคนโปรดของเสด็จพระอุปัชฌายะ จึงตรัสใช้ไปเฝ้าด้วยพระราชธุระเนือง ๆ คราวหนึ่ง ตรัสใช้ให้เชิญพระราชหัตถเลขาคำโคลงทรงอาราธนาเพื่อทรงแต่งเรื่องทรงผนวช ในพระราชหัตถเลขานั้น ทูลว่าถ้าเสด็จพระอุปัชฌายะมีพระประสงค์จะทรงทราบการนั้น ๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง จงตรัสสั่งเราไปกราบทูลถาม จะทรงเล่ามาถวาย เหตุนั้นเราจึงได้รับพระกระแสของล้นเกล้า ฯ ในเรื่องนี้มาก พระนิพนธ์ของเสด็จพระอุปัชฌายะย่อไปไม่พอพระราชประสงค์ เราปรารภถึงเรื่องนี้ในคราวพ้นจากไข้ ๓ เดือน ยังทำอะไรอันเป็นการเป็นงานไม่ได้ จึงได้แต่งเรื่องนั้น. ในครั้งนั้น แม้ไม่ได้แต่งเรื่องเป็นชิ้นเป็นอัน ก็ยังได้ออกหน้าในทางโคลงอยู่บ้าง ครั้งทรงพระราชนิพนธ์โคลงนิทราชาคริชตอนอาบูหะซัน เมื่อกำลังพิมพ์

โปรดให้ส่งใบแก้หน้าแท่นไปให้ท่านจินตกวี ๗ หรือ ๑๐ ท่าน ๆ ละใบ ตรวจแก้แล้วส่งถวาย ทรงพระวินิจฉัยลงในใบแก้อีกใบหนึ่งแล้วส่งไปแก้พิมพ์ พวกเราผู้เข้าในจำนวนนั้นยังมีอีก ที่จำได้ กรมพระเทววงศ์-วโรปการ และกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ได้มีธุระเสมอกับท่านจินตกวีชั้นสูง เช่นเสด็จบ้ากรมหลวงวรเสฐสุดา กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ก็น่าจะรู้สึกว่ามีเกียรติยศอยู่ เราได้ชื่อในทางตาไว จับคำผิดลักษณะโคลงได้บ่อย ๆ ผู้ตรวจเหล่านี้มีรายชื่อแจ้งในท้ายพระราชนิพนธ์นั้นแล้ว. เมื่อบวชพระแล้ว ทรงขอแรงแต่งโคลงพงศาวดารบ้าง โคลงยอพระเกียรติสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำ-ราบปรปักษ์บ้าง เป็นบท ๆ ใช้ในงานพระเมรุ. นี้นับว่าได้ออกหน้าในทางโคลง ตั้งแต่เป็นผู้ใหญ่และมีการทางพระศาสนาแล้ว ไม่ได้สนใจอีกใฝ่ใจไปในทางเรียงเรื่องร้อยแก้ว เพราะได้ใช้มากในธุระ. ครั้งนั้น เราแต่งฉันท์ไม่เป็นเลย ข้อขัดข้องคอรู้จักศัพท์ไม่พอ มาแต่งเป็นต่อเมื่อรู้ภาษามคธ และแต่งคาถาเป็นแล้ว ไม่เคยเรียงเรื่องยาวท่อนที่ออกหน้า คือคำฉันท์แปลศราทธพรดคาถา ในพระราชกุศลสตมาหสมัยที่พระศพสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร และคำร้องถวายชัยมงคลของนักเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัย. กลอนแปดไม่เคยทำเลย จะลองบ้าง พ้นเวลามาแล้ว ให้นึกกระดาก. เราไม่พอใจลงมือในการแต่งคำประพันธ์จึงไม่ตั้งใจหาดีในทางนี้ เป็นแต่สำเนียก พอเป็นกับเขาบ้างเท่านั้น.

เราเริ่มเรียนโหราศาสตร์กับขุนเทพยากรณ์ (ทัด) ตั้งต้นหัดทำปฏิทินก่อน เข้าใจยากจริง ๆ เพราะเราเอาโหราศาสตร์กับพยากรณศาสตร์ รวมเข้าเป็นอันเดียวกัน นำให้เข้าใจว่าเรียนโหราศาสตร์ก็เพื่อมีวิชารู้จักทำนายเหตุการณ์ต่าง ๆ จึงมุ่งไปเสียในทางนั้น และเพราะวิธีสอนบกพร่องด้วย ไม่ได้อธิบายให้เข้าใจรสคือกิจของโหราศาสตร์ว่าเป็นเช่นไร ปฏิทินคืออะไร ชื่อต่าง ๆ คือศักราช มาสเกณฑ์ อวมาน หรคุณ และอื่น ๆ หมายเอาอะไร เหตุไฉนจึงตั้งศักราชแล้วกระจายออกเป็นองค์เหล่านั้น ราศี องศา ลิบดา กำหนดหมายอะไร ความเดินของพระอาทิตย์พระจันทร์และดาวพระเคราะห์ที่เรียกว่ามัธยมกด สมผุสกด ต่างกันอย่างไร เป็นอาทิ ในตำราบอกว่า ถ้าจะทำองค์ชื่อนั้น ให้ตั้งเกณฑ์อย่างนั้น แล้วทำเลขอย่างนั้น ๆ เริ่มตั้งแต่ทำวันธงชัย วันอธิบดี วันอุบาสน์ วันโลกาวินาส ที่ไม่ได้เกี่ยวกับโหราศาสตร์เลย แต่เกี่ยวแก่พยากรณศาสตร์ กว่าจะคลำเข้าใจได้แต่ละอย่างชั่งยากเสียจริง ๆ ข้าพเจ้าไม่แน่ใจว่าโหรอธิบายได้ทุกคน โหรไม่รู้จักดาวฤกษ์หรือแม้ดาวพระเคราะห์ด้วย เป็นมิแน่ ขุนเทพยากรณ์ (ทัด) ถึงแก่กรรมในระวางเรียน ได้ไปขอเรียนกับครูเปี่ย ครั้งยังบวชและเป็นพระครูปลัดสุวัฒนสุดคุณที่วัดราชประดิษฐ์ ตั้งใจจะทำปฏิทินให้จบบี ทำร่วมมาได้มากแล้ว ถึงสมผุสพระเคราะห์ เห็นจะกว่าครึ่งแล้ว จับเล่นธรรมะจัดเข้า เห็นเหลวไหลเลยเลิก เราจึงไม่รู้มาก พยากรณศาสตร์ยิ่งรู้น้อย เป็นแต่เสด็จพระอุปัชฌายะ ทรงแนะประทานบ้าง ไม่ได้เรียนจริง ๆ

จัง ๆ แต่เรายังได้ใช้ความรู้โหราศาสตร์อยู่บ้าง ได้ช่วยซ่ำระปูมเก่าถวายเสด็จพระอุปัชฌายะ.

เราเรียนธรรมด้วยอ่านหนังสือเป็นพัน ได้ฟังเสด็จพระอุปัชฌายะตรัสด้วย คราวนั้นสบเวลาที่สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ) วัดโสมนัสวิหารเริ่มเรียงหนังสือธรรมลงพิมพ์แจก หนังสือนั้นใช้สำนวนดาดเป็นคำสอนคนสามัญเข้าใจง่าย ช่วยเกื้อกูลความเรียนธรรมของเราให้กว้างขวางออกไป เมื่อสนใจอยู่ความเบื่อย่อมไม่มี ธรรมที่เป็นเพียงปฏิบัติกายวาจาใจเรียบร้อย อันตรงกันข้ามต่อความลำพองที่เคยมาแล้ว ยังเห็นเป็นละเอียดพอแล้ว ครั้นได้เรียนธรรมที่เป็นปรมัตถ์แจกเบญจขันธ์ ไตรลักษณ์ อริยสัจจ์ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ยิ่งตื้นใหญ่ แต่นิสสัยของเราเป็นผู้เชื่อไม่ลงทุกอย่างไป และธรรมกถานั้น ๆ มักมีข้อความอันไม่น่าเชื่อปกคลุมหุ้มห่ออยู่ มากบ้างน้อยบ้าง นี่แลเป็นเครื่องสดุดของเราให้ชังกัก แต่เมื่อนิยมในธรรมมีแล้ว ทั้งได้ยินท่านผู้ใหญ่ค้านบางเรื่องไว้ก็มี ก็พอจะปลงใจเลือกเอาข้อที่เรารับรองได้ และสลัดข้อที่เรารับรองไม่ได้ออกเสีย เช่นคำเปรียบว่า ร่อนทองจากทราย เรื่องที่ถูกอารมณ์ของเราคือกาลามสูตร ที่สอนไม่ให้เชื่ออย่างงมงาย ให้ใช้ความดำริของตนเป็นที่ตั้ง ความรู้ความเข้าใจของเราในครั้งนั้นเป็นอย่างนักธรรมใหม่ คือไม่เชื่อหัวดายไป เลือกเชื่อบางอย่างอย่าง ที่ไม่เชื่อเข้าใจว่าผู้หนึ่งซึ่งหาความละอายมิได้แทรกเข้าไว้ พอใจจะพิศูจน์ให้ปรากฏว่าเป็นเท็จ เต็มดีกเพียงทอดไว้ ไม่คำนึงถึงที่เรียกว่า ชั่งเถิด แต่ยังไม่เคยได้ความรู้ในเชิงอักษรวิทยาว่าเป็นปฤษณาธรรมก็มี เช่น

เรื่องมารวิชัย เหมาเสียว่าไม่จริง ไม่เคยนึกว่าเป็นเรื่องแต่งเปรียบน้ำพระหฤทัยของพระพุทธเจ้า คิดหวนกลับหลังด้วยอำนาจความอาลัยอันพระองค์หักเสียได้ด้วยเอาความมุ่งดีมาข่ม แต่เราไม่ใช่ชะนิดคนอวดรู้ในทางนี้ ที่เขาตั้งชื่อว่า "ทำโมห์."

เราลงสันนิษฐานว่า จะรู้ธรรมเป็นหลักและกว้างขวาง ต้องรู้ภาษามคธ จะได้อ่านพระไตรปิฎกได้เอง ไม่เช่นนั้น จะอ่านได้แต่เรื่องแปล เรื่องแต่ง ที่มักเป็นไปตามใจของผู้แปลผู้แต่ง ในเวลานั้นพระ-ปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) อาจารย์เดิมของเรา ย้ายบ้านจากหน้าวัดชะนะสงครามไปอยู่บางบำหรุคลองบางกอกน้อย เหลือจะเรียนกับแกได้ พระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) อยู่บ้านหน้าวัดรังษีสุทธาวาส ไม่ไกลทั้งได้เคยเป็นครูสอนมาบ้างแล้ว จึงขอให้แกมาสอน. ได้ยินเขาพูดกันว่า จะรู้ภาษามคธกว้างขวาง ต้องเรียนมูล คือ กัจจายนปกรณ์ บทมาลาแคบไป ไม่พอจะให้รู้กว้างขวาง เรียนทั้งที่ปรารถนาจะรู้ดีที่สุดตามจะเป็นได้ ทั้งบทมาลาก็ได้เคยเรียนมาแล้ว รู้ทางอยู่จึงตกลงเป็นเรียนมูล. ชั้นแรกมีสูตรคือ หัวข้อสำหรับท่องจำให้ได้ก่อน ผูกโตอยู่เราเล่าพลางเรียนแปลคำอธิบายใจความของสูตรนั้น ที่เขาเรียกว่าพฤติในปกรณ์ไปพลาง ครูของเราดูเหมือนไม่ชำนาญในมูล แต่พอสอนให้แปลไปได้ แต่ไม่ถนัดแนะให้เข้าในความที่กล่าว ตกเป็นน่าที่ของเราจะเข้าใจเอาเอง ลงปลายแกหาหนังสือที่แปลสำเร็จตลอดถึงคำอธิบายในภาษาไทย ซึ่งเรียกว่านิสสัยมูลมาให้อ่านเอาเอง. การเรียน

ของเรา อาจารย์มูลเขาคงกล่าวว่าเรียนอย่างลวก ไม่ละเอียดละออ เรากล่าวเอง เรียนแต่พอจับเค้าได้ แม้อย่างนั้น กว่าจะจบถึง ๑๐ เดือน นี้เป็นอย่างเรียนเร็ว เขาเรียนกันตั้งปี สองปี. เราอาจสังเกตเห็นว่า ระเบียบที่จัดในมลยังไม่ดีมีก้าวก่ายกล่าวความยืดยาวพันเผื อ เหลือ ความสามารถของผู้แรกเรียนจะทรงไว้อยู่. ครั้นขึ้นคัมภีร์คือ จับเรียน เรื่องนิทานในอรรถกถาธรรมบท เป็นเรื่องดาดของเราในเวลานี้แล้ว แต่ เราเลือกเอาหนังสือที่ครูถนัดว่าเป็นดี จึงตกลงเรียนอรรถกถาธรรมบท ทั้งเรียนมูลมาแล้ว และแปลพฤติของมูลได้เองแล้ว เริ่มเรียนอรรถ-กถาธรรมบทยังงง กว่าจะเอาความรู้ในมูลมาใช้เป็นเครื่องกำหนดได้ ก็เปลืองเวลาอยู่. เรียนคราวนี้รู้จักใช้ความสังเกต เอาความเข้าใจได้ อาจแปลเองได้บ้างตามลำพัง. เมื่อเรียนในทางนี้ เราเลือกสร้างพระ-ไตรปิฎกขึ้น วานกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ อธิบดีกรมราชบัณฑิต เป็นธุระ หนังสือบาลีพระวินัยไม่ยากนัก อ่านเข้าใจความได้ติดต่อกัน เป็นเรื่อง ชั่งสนุกจริง ๆ.

ตั้งแต่เข้าวัดมา และจับเรียนธรรมมา เราปลูกความพอใจในความเป็นสมณะขึ้นโดยลำดับ นึกว่าบวชก็ได้ แต่ยังไม่ได้น้อมใจไปส่วนเดียว เคยเข็ดเมื่อครั้งยังรุ่น เรามักจดจางเร็ว ที่สุดห้องเรือนที่แต่งไว้อย่างหนึ่ง ครั้นชินตาจืดไปต้องยักย้ายแต่งใหม่ มาถึงเวลานี้จึงยังไม่ไว้ใจตัวเอง เกรงจะไม่ตลอดไปได้ บวชอยู่นานแล้วสึก ไม่ได้ การเสียเวลาในทางฆราวาส.

เมื่ออายุเราได้ ๑๗ ปี กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงผนวชพระ ในเวลานั้น หม่อมเจ้าหญิงจรัสโฉม พระบุตรีใหญ่ของท่านยังอยู่ในครรภ์ ท่านทรงฝากเราให้เป็นธุระ เธอคลอดในเวลาท่านยังทรงผนวช เราได้เอาเป็นธุระขวนขวายตลอดกาล เป็นผู้รับเธอเป็นลูก ในเวลาที่เขาทำพิธีมอบให้มีผู้รับ เราพึงได้เห็นเป็นครั้งแรก ทั้งเป็นครั้งแรกที่ทำการเกี่ยวกับผู้อื่นในน่าที่ของผู้ใหญ่ เราเอาธุระมาโดยเรียบร้อย จนถึงท่านลาผนวช.

อนึ่ง กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงรับราชการว่าช่างสนะ คือช่างเย็บผู้ชายในเวลานั้น กำลังท่านยังทรงผนวช เตรียมการเฉลิมพระที่นั่งวโรภาศพิมานที่พระราชวังบางปอิน ล้นเกล้า ฯ รับสั่งให้เราดูการแทนกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ มีน่าที่ในการเย็บเสียวอันเป็นของผู้ชาย มีทำธงต่าง ๆ มีธงช้างเป็นต้น สำหรับใช้ตกแต่งในงานครั้งนั้นธงยังไม่มีที่ซอต้องทำเอาเองทั้งนั้น เรายังไม่เคยงาน ออกวิตกว่าจะไม่แล้วทันราชการ แต่ก็ทำจนทัน รับสั่งว่าจ่ายสิ้นเท่าไรให้ตั้งเบิก เราไม่รู้ว่าผ้าต่าง ๆ ที่จัดซื้อมาใช้นั้นราคาอย่างไร ฉวยว่าซื้อแพงไปจะเป็นที่ระแวงผิดว่าหาเศษ ไม่กล้าเบิก แต่ราชการสำเร็จเป็นที่พอใจแล้ว.

ต่อมาถึงงานฉัตรมงคล เราได้รับพระราชทานพานทอง คือพานหมากใหญ่มีเครื่องในพร้อม ๑ เต้าน้ำ ๑ กระโถนเล็ก ๑ เป็นเครื่องยศกับดวงตราเครื่องราชอิศริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า พร้อมกับกรมพระ-

สมมตอมรพันธุ์ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ ตรงกับที่ ๑๓ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๑๙ ที่ยังทำตามจันทรคติกาลที่พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์เดิม และได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำลงยาราชาวดี มีตราพระมหามงกุฎหมายรัชชกาลอย่บนหลัง เมื่อคราวงานพระราชพิธีตรุษ วันอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ตรงวันที่ ๙ มีนาคม ปีเดียวกัน. การได้รับพระราชทานพานทองนั้น ไม่ดีใจเท่าไรนัก ถ้าทูลกระหม่อมยังทรงพระชนม์อยู่ ก็คงได้รับพระราชทานมาแต่ครั้งยังเป็นเด็ก ตามอย่างพระเจ้าลูกยาเธอน้อย และได้ยินเขาพูดว่า เราอยู่ในจำนวนแห่งพระเจ้าลูกยาเธอ ผู้จะได้รับพระราชทานในคราวอันจะมาถึง ครั้นตกมาเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พานทองจึงเลื่อนออกไปตามภาวะตามอายุ ทั้งในเวลานั้นเราเข้าวัดอยู่แล้วด้วย ความรู้สึกมีหน้ามีตาก็พอทุเลา เป็นแต่เห็นว่าได้ดีกว่าไม่ได้ ไม่ได้ออกจะเสีย ดูเป็นคนเหล่วไหล หรือไม่ได้ราชการ ส่วนตราทุติยจุลจอมเกล้าเล่า เป็นตราสกุลเห็นจัด ครั้งนั้นเขานิยมตราความชอบมากกว่า เพราะในประกาศนียบัตรระบุความชอบลงไว้ด้วย คล้ายประกาศตั้งกรมอย่างเตี้ย ๆ ส่วนตราสกุลในประกาศนียบัตร แสดงแต่เพียงว่าทรงเห็นสมควรจะได้รับ เรายังไม่มีราชการเป็นหลักฐาน สิ้นหวังตราความชอบ ในพวกเราที่ได้เป็นอย่างสูง ก็กรมพระนเรศรวรฤทธิ์เพียงมัณฑนาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ เท่านั้น แม้ตราสกุล ถ้าได้รับพระราชทานในเวลาชอบแต่งตัวก็คงไม่จัดทีเดียว ได้รับพระราชทาน

แล้ว ไม่ได้เคยแต่งถ่ายรูปสักคราวหนึ่ง ต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่ในฝ่ายพระแล้วจึงรู้ว่า เวลาที่ไม่อยากได้นั้นแลเป็นเวลาสมควรแท้ที่จะได้รับพระราชทาน เราเองจะยกย่องใคร ๆ ก็เลือกผู้ที่เขาไม่อยาก และจักไม่ต่นเต้น.

แม้เราเป็นคนเข้าวัดแล้ว ก็ยังต้องออกหน้าเป็นคราว ๆ เพราะเป็นคนเคยคบฝรั่ง รู้จักวัตรของฝรั่ง เช่นมีเจ้าฝรั่งเข้ามาเป็นครั้งแรก ก็ได้ออกแขกได้รับเชิญในการเลี้ยงเวลาค่ำและในการสโมสร ล้นเกล้า ฯ ยังไม่ทรงทราบว่าเราเข้าวัด.

เมื่ออายุเราได้ ๑๘ ปี ล้นเกล้า ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้เข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา มีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานสารบบฎีกา หรือกล่าวอีกโวหารหนึ่ง เป็นราชเลขานุการในทางอรรถคดี. ในครั้งนั้นศาลที่พิจารณาอรรถคดียังแยกกันอยู่ตามกรมนั้น ๆ (ยังไม่ได้จัดกระทรวง) ต่างทูลเกล้า ฯ ถวายสารบบประจำเดือน มารวมอยู่ในพระองค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและความฎีกาในครั้งนั้น ศาลฎีกาเรียงพระราชวินิจฉัยในท้ายฎีกาทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงพระบรมนามาภิไธยแล้ว จึงจะบังคับได้ตามนั้น ถ้าไม่โปรดตามที่เรียงมา ก็ทรงแก้ใหม่. มีพระราชประสงค์จะรวมราชการทางนี้เป็นแผนกหนึ่ง มีเจ้าพนักงานรักษาการ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เรารับราชการในหน้าที่นั้น เราได้เข้ารับราชการตั้งแต่วันพฤหัสบดี เดือน ๘ อุตราษาฒ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ ตรงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๒๐. ราชการที่เราทำนั้น

เมื่อกรมนั้น ๆ อันมีหน้าที่พิจารณาอรรถคดีทูลเกล้า ฯ ถวายสารบบประจำเดือนแล้ว พระราชทานแก่เรา ๆ รวมยอดถวายอีกใบหนึ่งเพื่อทรงทราบว่าในเดือนหนึ่ง ๆ คดีทุกกรมเกิดใหม่เท่านั้น ๆ ตัดสินเสร็จไปแล้วเท่านั้น ๆ ยังคงค้างพิจารณาเท่านั้น ๆ. ดูเพียงสารบบ ก็พอรู้ได้ว่า การพิจารณาคดียังหละหลวมมาก กรมหนึ่งพิจารณาเดือนหนึ่งไม่ได้กี่เรื่อง กรมนครบาลมีหน้าที่พิจารณาความอาญาเดือนหนึ่งแล้วเพียง ๒ เรื่องก็มี ที่สุดจนรวมยอดคดี ก็ไม่ถูกกับรายคดีจะฟ้องเอาว่ารายคดีเป็นถูก จำนวนเดือนต่อมาอาจยกรายเก่ามาผิดอีก บางทีตุลาการเองจะรู้ไม่ได้ทีเดียวว่า คดีมีเท่าไรแน่ เป็นความยากแก่เราผู้จะรวมยอด ถึงต้องต่อว่าต่อขานกันไม่รู้จบ ผลที่ได้ก็เพียงให้จำนวนในสารบบหลังกับหน้าตรงกันเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่งเราเป็นผู้รับฎีกาที่เรียงพระราชวินิจฉัยแล้ว จากกรมหลวงพิชิตปรีชากร อธิบดีศาลฎีกาไว้แล้ว อ่านถวายในเวลาทรงพระราชธุระในทางนี้โปรดตามนั้น ทรงลงพระนามาภิไธยข้างท้าย ไม่โปรดทรงแก้ใหม่ ตรัสบอกให้เราเขียนแล้ว ทรงลงพระนาม คัดสำเนาไว้แล้ว ส่งต้นถวายกรมหลวงพิชิตไป. กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ อธิบดีกรมราชเลขาในครั้งนั้น ทรงจ่ายเสมียนประทานเรา ๒ คน คือพระยาศรีสุนทรโวหาร ครั้งยังเป็นนายกมล ๑ นายเจิม น้องเขา ๑ ยังเป็นเสมียนฝึกหัดทั้ง ๒ คน เขียนหนังสือช้าทั้งตกมากด้วย ตกได้ตั้งบันทัด เราได้ความหนักใจมากต้องคิดหาอุบายว่าอย่างไรจะรักษาสำนวนไว้ได้ควรใช้ต้นสารบบเองก็ต้องใช้. น่าประหลาดว่าภาย-

หลังพระยาศรีสุนทรโวหารมีความรู้ทางหนังสือเจริญขึ้นโดยลำดับเขียนได้เร็วไม่ตก ฟังความที่พูดในที่ประชุมแล้วจำไว้ได้แม่นจนได้เป็นเลขานุการในเสนาบดีสภา ยังมีข้อน่าประหลาดอีก เขามีลูกชายคนหนึ่งชื่อนายผัน เดียวนี้ (พ.ศ.๒๔๕๘) เป็นหลวงประเสริฐ เมื่อยังเด็กเขียนหนังสือตกบันทัดเหมือนพ่อเขา เอามาฝากเราบวชเป็นสามเณร เมื่อเราเป็นผู้ใหญ่ในฝ่ายพระแล้วหัดใช้เขียนหนังสือไป หายเขียนตก จนถึงได้เป็นเลขานุการของเรา ในเวลานี้ได้ชื่อว่าเป็นจินตกวี. อันคนมีนิสสัยดี ได้รับแนะนำเข้าบ้าง อาจขยายออกได้ตามลำพังของตน พระยาศรีสุนทรโวหาร เป็นคนปูนเดียวกับเรา ดูเหมือนเขาได้รู้ความเข้าใจจากเราไม่เท่าไรนัก แต่เขานับถือเราเป็นฉันอาจารย์ จนเอาลูกมาฝากอีกต่อหนึ่ง ส่วนหลวงสารประเสริฐเราจักถือว่าเป็นเจ้าบุญนายคุณของเขา แม้ตัวเขาเองก็ต้องยอมรับ. เราได้เรียนทางอรรถคดี เมื่อครั้งเข้ารับราชการในทางนี้ รู้เพียงฟังคำพยานแล้วสันนิษฐานเอาความจริง และตามยุติธรรมควรจะเป็นอย่างไร ไม่เข้าใจถึงวางบทเพราะในครั้งนั้นกรมต่าง ๆ พิจารณาแล้ว ส่งสำนวนให้ลูกขุน ณ ศาลหลวงชี้ขาด คือชี้ว่าใครผิดใครถูกแล้วจึงเป็นหน้าที่ของขุนหลวงพระไกรศรีราชสุภาบดีเป็นผู้ปรับสัตย์คือวางบทลงโทษผู้ผิดหรือยกฟ้อง ครั้นมาถึงฎีกา ทรงตัดสินเองไม่ได้อ้างบท ยืนตามคำชี้ขาดแลปรับสัตย์ ก็เป็นแล้วไป ทรงแก้ก็ไปตามยุติธรรมเป็นเค้าเงื่อน และการรู้กฎหมายก็ยังไม่เป็นที่น่าปรารถนา เพราะหนังสือกฎหมายเก่า ก็อ่านเข้าใจยาก

และมีพระราชบัญญัติแลประกาศออกซ้ำซ้อนกันมามาก ตั้งแต่รัชชกาลที่ ๔ กระจัดกระจายกันอยู่ยากที่จะรวบรวมไว้ได้ ทั้งอาการของผู้ทรงกฎหมายในครั้งนั้น ไม่นำให้เกิดความเลื่อมใส ชั้นใหม่มีแต่กรมหลวงพิชิตปริชากรพระองค์เดียว ไม่พอจะแก้ผู้อื่นเป็นอันมากให้เป็นผู้น่าเลื่อมใสไปทั้งนั้น ถ้าเราสนใจก็คงรู้ดีขึ้นกว่านี้อีก. ตำแหน่งที่เราทำนี้แล ครั้นเมื่อตั้งศาลสถิตยุติธรรมยกคดีในกรมทั้งหลาย มารวมพิจารณาในใต้บัญชาของเจ้ากระทรวงเดียวกันแล้ว ก็ยังคงมีสืบมาเจ้าพนักงานในตำแหน่งนี้ ได้ไปเป็นกรรมการศาลฎีกาก็มี กรรมการศาลฎีกาได้เข้ามารับตำแหน่งนี้ก็มี ในบัดนี้เป็นอธิบดีกรมพระสมุหนิติศาสตร์ในกระทรวงวังด้วย.

ครั้งนั้น เริ่มพระราชทานเงินเดือนแก่ผู้ทำราชการประจำวันแล้ว ข้าราชการในกรมราชเลขาได้พระราชทานทั่วกัน กรมพระนเรศรวรฤทธิ์เป็นอธิบดี กรมพระเทววงศ์วโรปการ กรมพระสมมตอมรพันธุ์เข้ามาก่อนเรา เมื่อเราเข้าไป เป็นที่ ๔ ไม่มีเจ้านายอื่นอีกจนเราออกมาบวช นอกจากนี้ ข้าราชการในกรมพระอาลักษณ์ชั้นหลวงชั้นขุนแล่ะเสมียน เรารับราชการอยู่ ๒ ขวบปีเต็ม หาได้รับพระราชทานเงินเดือนไม่ จะเป็นเพราะไม่ได้ทรงนึกถึงหรืออย่างไรหาทราบไม่ เสด็จ. อธิบดีของเราท่านก็หาได้ทรงขวนขวายไม่ เป็นแต่ได้รับพระราชทานเงินปีขึ้นกว่าเดิม ๕ ชั่ง เป็นปีละ ๓๕ ชั่ง ตามอย่างเจ้านายรับราชการท่านผู้ได้รับพระราชทานเงินเดือน ก็ได้รับพระราชทานเงินปีเพิ่มเหมือน

กัน เราหาได้กระสับกระส่ายเพราะเหตุนั้นไม่ เหตุว่าเคยทำราชการมาด้วยความภักดิ์ ยังไม่เคยได้รับพระราชทานเงินเดือน ทำไปด้วยน้ำใจเช่นนั้น มีราชการไม่อยู่เปล่า และทรงสนิทสนมด้วย เป็นพอแล้ว ทั้งในเวลานั้นเราไม่ได้จับจ่ายเลี้ยงตัวเอง ยายยังเป็นธุระอยู่ ไม่รู้จักสิ้นยังและเหตต้องการเงินใช้ กล่าวคือสร่ยสร่ายเราก็งดได้แล้ว เสียแต่มามีราชการในเวลาที่เราเข้าอยู่วัดแล้ว.

ตั้งแต่เข้ารับราชการแล้ว เราปลงใจว่าจักหาได้บวชเลยไปไม่ ถ้าทำอย่างนั้น ดูเป็นทิ้งราชการ เห็นแก่ประโยชน์ตัวมากเกินไป ในเวลานั้น เสียงพวกสยามหนุ่มข้อนว่าพระสงฆ์ว่า บวชอยู่ไม่ได้ทำประโยน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ชะเกยจกินแล้วก็นอน รับบำรุงของแผ่นดินเสียเปล่า ฝ่ายเราไม่เห็นดิงอย่างนั้น เห็นว่าพระสงฆ์ยังตั้งใจจะทำดีแต่เป็นฉะเพาะตัว เพราะไม่มีการอย่างอื่นเช่นตัวเราเท่านั้นก็จะจัดว่าเป็นดี จึงไม่อาจปฏิเสธคำที่ว่าไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ยังไม่มีญาณพอจะเห็นกว้างขวางไปว่าพระสงฆ์ได้ทำประโยชน์แก่แผ่นดินมากเหมือนกัน มีสั่งสอนคนให้ประพฤติดี เอาธุระในการเล่าเรียนของเด็กบุตรหลานราษฎรเป็นอาทิ ข้อสำคัญคือเป็นทางเชื่อมให้สนิทในระวางรัฐบาลกับราษฎร ในครั้งก่อนพระสงฆ์ยิ่งเป็นกำลังของแผ่นดินมากกว่าเดี๋ยวนี้ ญาณเช่นนี้ยังไม่ผุดจึงกระดากเพื่อจะละราชการไปบวชเสีย. แต่ยังคงไปเฝ้าเสด็จพระอุปัชฌายะ และเรียนภาษามคธอยู่ตามเดิม. แต่ชาตาของเราเป็นคนบวช

กระมัง วันหนึ่งเผอิญกรมพระเทววงศ์วโรปการทรงล้อเราว่า เป็นผู้เข้าวัดต่อหน้าพระที่นั่ง แต่ลับเกล้า ฯ หาได้ทรงพระสำรวลตามไม่ ทรงถือเอาเป็นการ ทรงเกลี้ยกล่อมจะให้เราสมัครบวช เรากราบทูลตามความเห็นเกรงจะเป็นทิ้งราชการ พระราชทานกระแสพระราชดำรัสอธิบายว่า ถ้าเราบวชจักได้ราชการเพียงไร ไม่เป็นอันทิ้ง จนเราหายกระดากใจเพื่อจะบวช ตรัสปลอบอย่าให้เราห่วงถึงยาย เพราะท่านชราแล้วก็คงตายมื้อหนึ่ง ตรัสขอปฏิญญาของเราว่าจะบวช เราเกรงจะไปไม่ตลอด เพราะยังไม่ไว้ใจของตัวอันเปลี่ยนเร็ว เมื่อครั้งรุ่นหนุ่ม จึงไม่กล้าถวายปฏิญญา เป็นแต่กราบทูลว่า ถ้าจะสึก จะสึกเมื่อพ้นพรรษาแรก พ้นจากนั้น เป็นอันจะไม่สึก พระราชทานปฏิญญาไว้ว่า บวชได้ ๓ พรรษาแล้ว จักทรงตั้งเป็นต่างกรม ทรงอ้างสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้งเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นตัวอย่าง ครั้งนั้นเจ้านายพวกเราได้เป็นต่างกรมแล้ว เพียง ๔ พระองค์ เป็นเจ้าพี่ใหญ่ทั้งนั้น และเราจะมาเป็นที่ ๕ เหลือที่จะเออมคิดไปถึง จึงไม่ได้เอามาเป็นอารมณ์เสียเลย จนวันมีพระราชดำรัสสั่งให้เตรียมรับกรม ดังจะกล่าวข้างหน้า.

ตั้งแต่ทรงทราบว่าเราเป็นผู้เข้าวัด ดูทรงพระกรุณามากขึ้น และมีราชการในทางวัดเพิ่มขึ้น เมื่อมีพระราชธุระถึงเสด็จพระอุปัชฌายะรับสั่งใช้เราเชิญพระกระแสรับสั่งมากราบทูลบ้าง เชิญพระราชหัตถเลขามาถวายบ้าง เมื่อคราวจะฉลองวัดนิเวศน์ธรรมประวัติเกาะ-

บางปอินที่ทรงสร้างใหม่ โปรดเกล้า ฯ ให้เรามีหน้าที่เป็นผู้ดูการจารึกอักษรต่าง ๆ ในแผ่นศิลาและติดศิลาจารึกนั้นตามที่ เรียกช่างเขียนหนังสือขอมจากกรมราชบัณฑิต ช่างเขียนหนังสือไทยจากกรมพระอาลักษณ์ ช่างแกะจากกรมกษาปณสิทธิการและกรมช่างสิบหมู่ มาตั้งกองทำแล้วนำขึ้นไปติด เร่งรัดทำแล้วเสร็จทันงานฉลอง. ทรงใช้สรอยเราในราชกิจนั้น ๆ สนิทสนม จนถึงเวลากราบถวายบังคมลาออกมาบวช.

๖. สมัยทรงผนวชพระ

ธรรมเนียมเก่า ชายผู้เกิดต้นปีไปหากลางปี มีอายุนับโดยปีได้ ๒๑ อุปสมบทได้ ผู้เกิดพ้นกลางปีไปแล้ว ให้อุปสมบทต่อเมื่ออายุได้ ๒๒ โดยปี ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ธรรมเนียมในราชการพออายุ ๒๑ ก็อุปสมบทได้ ต่อมาพระมหาเถระในธรรมยุตติกนิกายเห็นว่าคนเกิดต้นปีอาจอุปสมบทได้ในปีที่ ๒๐ ที่ทอนเข้ารอบแล้ว ได้ ๑๙ ปีมีเศษเดือน พอจะประจบเข้ากับเดือนที่อยู่ในครรภ์เป็น ๑ ปี และได้อุปสมบทแก่คนมีอายุเพียงเท่านี้มาเป็นบางครั้ง ฉะเพาะบุรุษพิเศษกรมพระนเรศรวรฤทธิ์ก็ได้ทรงอุปสมบท เมื่อพระชนมายุเท่านี้. เมื่อมีตัวอย่างมาแล้ว เราจึงกราบทูลเสด็จพระอุปัชฌายะ ขอประทานพระมติในการบวช ท่านทรงอำนวยให้อุปสมบทในปีที่ ๒๐ จึงนำความนี้กราบทูลฉันเกล้า ฯ ทรงพระอนุมัติ เป็นอันตกลงว่าจักอุปสมบทในปี

ที่ ๒๐ นั้น เดิมกรมพระเทววงศ์วโรปการจักทรงผนวชในปีนั้น แต่มีราชการต้องงดไป คงบวชแต่เราผู้เดียว. สมโภชที่พระนั่งอมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง รุ่งขึ้นอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันศุกร เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ ตรงวันที่ ๒๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๒๒ เสร็จอุปสมบทกรรมเวลาบ่าย ๑ โมง ๔๑ ลิบดา สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นพระอุปัชฌายะ พระจันทรโคจรคุณ (จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ สวดองค์เดียวตามแบบพระวินัย ธรรมเนียมที่ใช้กันมา สวดคู่ท่านผู้อยู่ข้างขวาเรียกกรรมวาจาจารย์ ท่านผู้อยู่ข้างซ้าย เรียกอนุสาวนาจารย์ เรียกอย่างเขิน ๆ เพราะอนุสาวนาเป็นเอกเทศของกรรมวาจา จะหมายกรรมวาจาเป็นญัตติ ก็แยกกันสวดไม่ได้ อย่างไรจึงสวดคู่ เราเห็นว่า คงเกิดขึ้นในหมู่ที่ไม่เข้าใจบาลีสวดเข้าคู่กัน เป็นอันทานกันเอง รูปหนึ่งสวดผิด การสวดย่อมล่ม รู้ได้ง่าย เป็นวิธีชอบกลอยู่ แต่ท่านผู้รู้มักรังเกียจว่าสวดไม่สะดวก ว่าอักษรไม่ตระหนักแต่บวชออกแขก ยังคงใช้กันมา เว้นแต่ในคราวทำทัพหิกรรมคือบวชซ้ำสวดแต่รูปเดียว ครั้นเกล้า ฯ ทรงอุปสมบท มีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียว ตั้งแต่นั้นมา พระเจ้าน้องยาเธอทรงอุปสมบทมีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียวตามอย่าง แต่หม่อมเจ้าคงสวดคู่ คราวนั้นกลายเป็นชัด ชั้นเอก สวดรูปเดียว ชั้นโท สวดคู่ แต่ตามวัดก็ใช้สวดรูปเดียวตามชั้นบ้าง นิกดูก็ขัน อย่างไรจึงกลายเป็นยศ คนสามัญที่สุด

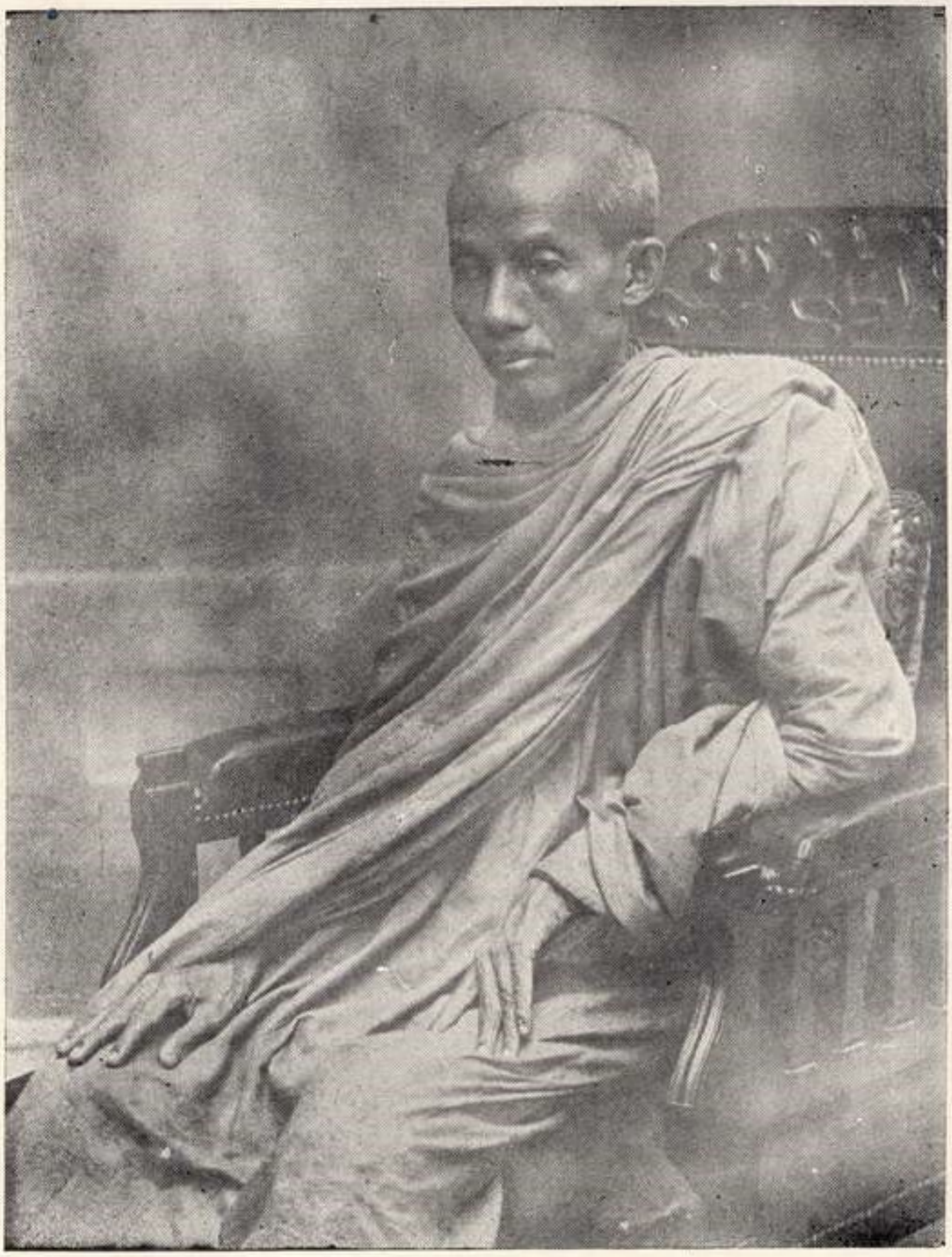

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

พระองค์ผู้ประสาธก์ความเจริญแห่งวิชาการทางพระพุทธศาสนา.

294.30922
ว151พ
จห.
น.31 ม.12255

คนของหม่อมเจ้าเอง พอใจจะมีพระกรรมวาจาจารย์รูปเดียวก็มีได้ ส่วนหม่อมเจ้าเองมีไม่ได้. เหตุไฉน เจ้าคุณจันทรโคจรคุณ ผู้เป็นเพียงพระราชาคณะยก จึงเป็นพระกรรมวาจาของเรา. มีเป็นธรรมเนียมในราชการพระอุปัชฌายะหลวงเลือก พระกรรมวาจาจารย์เจ้าตัวผู้บวชเลือก เราเลื่อมใสอยู่มากในเจ้าคุณจันทรโคจรคุณ เห็นอาการของท่านเคร่งครัดและเป็นสมถะดี มีฉายาอันเย็นเช่นพระราหุล ครั้งยังเป็นพระทารก กล่าวชมสมเด็จพระบรมศาสดาฉะนั้น ทำทางรู้จักกับท่านไว้ก่อนแล้ว ครั้นถึงเวลาบวช จึงเลือกท่านเป็นพระกรรมวาจาจารย์ไม่ต้องการท่านผู้มียศสูงกว่า เราพอใจว่าได้ท่านเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ตั้งแต่บัดนั้นมาจนทุกวันนี้. ในคราวที่เราบวชนั้น เห็นได้ว่าล้นเกล้า ฯ ทรงกังวลอยู่ พอเทียงแล้วก็เสด็จออก ไม่ต้องคอยนาน. บวชแล้วมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารนี้ ล้นเกล้า ฯ หาได้เสด็จส่งไม่ โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์เสด็จมาส่งโดยรถหลวง เสด็จพระอุปัชฌายะโปรดให้อยู่คณะกุฎี ที่เป็นคณะร้าง ไม่มีพระอยู่ในเวลานั้น นี่เป็นเหตุให้เราเลียใจ เพราะได้เคยอยู่ที่โรงพิมพ์ที่เคยประทับของทูลกระหม่อมมาแล้ว ทั้งอยู่ห่างจากท่านออกไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงตั้งต้นเป็นคนห่างบ้าง แต่พระประสงค์ของท่านว่า เราอยู่ที่นั่นคณะกุฎีจะได้ไม่เปลี่ยว แต่เราก็อยู่สองคนกับตาจุ้ยอายุ ๗๐ แล้ว ที่ยายจัดให้มาอยู่เพื่อนเท่านั้น แต่ก็อยู่สบาย เงียบเชียบ มีคนหลายคนก็แต่เวลาในเพลที่เขาเชิญเครื่องมาส่ง.

ถึงหน้าเข้าพรรษา ล้นเกล้า ฯ เสด็จถวายพุ่มทั่วัดน์ เคยเสด็จทรงประเคนพุ่มพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้ทรงผนวชใหม่ถึงตำหนักเบื้นการทรงเยือนด้วย เสด็จกุฏิเราทรงประเคนพุ่ม เราเห็นท่านทรงกราบด้วยเคารพอย่างเบื้นพระ แปลกจากพระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่น เพียงทรงประคองอัญชลี เรานึกสลดใจว่า โดยฐานเบื้นพระเจ้าแผ่นดินท่านก็เบื้นเจ้าของเรา โดยฐานเนื่องในพระราชวงศ์เดียวกัน ท่านก็เบื้นพระเชษฐะของเรา โดยฐานเบื้นผู้แนะราชการพระราชทาน ท่านก็เบื้นครูของเรา เห็นท่านทรงกราบ แม้จะนึกว่าท่านทรงแสดงเคารพแก่ธงชัยพระอรหัตต์ต่างหาก ก็ยังวางใจไม่ลง ไม่ปรารถนาจะให้เสียความวางพระราชหฤหัยของท่าน ไม่ปรารถนาจะให้ท่านทอดพระเนตรเห็นเราผู้ที่ท่านทรงกราบแล้วถือเพศเบื้นคฤหัสถ์อีก ตรงคำที่เขาพูดกันว่ากลัวจัญไรกิน เราตกลงใจว่าจะไม่สึกในเวลานั้น แต่หาได้ทูลไม่.

คราวนั้น เสด็จพระอุบัชฌายะ หาค่อยได้ทรงสั่งสอนเหมือนเมื่อครั้งเบื้นสามเณรไม่ เบื้นเพราะท่านเลิกเบื้นพระอุบัชฌายะเสีย ทรงรับเบื้นฉะเพาะบางคน พระใหม่ของท่านจึงมีไม่กี่รูป ท่านทรงสอนพระอื่นกลับทรงสอบถามเราด้วยซ้ำ. ในพรรษาต้น อยู่ข้างได้ความสุข เพราะความเบื้นไปลงระเบียบและเงียบเชียบ เช้าบางวันไปบิณฑบาต เช้า ๒ โมงครึ่ง ลงนมัสการพระที่พระอุโบสถ กลับขึ้นมาแล้วจึงฉันเช้า แต่นั้นว่าง สุดแล้วแต่จะน้อมเวลาไป กลางวันพัก บ่ายดูหนังสือเรียน พอแดดร่มไปกวาดลานพระเจดีย์ กลับจวนค่ำ หัวค่ำเรียนมคธภาษา

กับพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) เหมือนอย่างเคยเรียนที่วัง ยังเรียนอรรถกถาธรรมบทอยู่นั่นเอง แต่กำลังเคร่ง เงินทองไม่เกี่ยวข้อง อาจารย์พลอยขาดผลที่เคยได้เป็นรายเดือนด้วย ๒ ทุ่มครึ่งลงนมัสการพระสวดมนต์พังสิกขาที่พระอุโบสถ เสด็จพระอุปัชฌายะมักประทับตรัสอยู่จนเวลาราว ๔ ทุ่มจึงเสด็จขึ้น พระไม่อยู่รอต่างรูปต่างไป เว้นแต่ผู้ที่ท่านตรัสอยู่ด้วย ฝ่ายเราเคยมาในราชการ ทั้งท่านตรัสกับเราเองโดยมากด้วย รออยู่กว่าจะเสด็จขึ้นจึงได้กลับ แต่นั้นเป็นเวลาสาธยายและเจริญสมณธรรม กว่าจะถึงเวลานอนราว ๒ ยาม สวดมนต์ที่เป็นพระสูตรต่าง ๆ บันดามีในสมุดพิมพ์แบบธรรมยุต ครั้งรัชชกาลที่ ๔ เราเล่าจำได้มาแต่ก่อนอุปสมบทแทบทั้งนั้น ไม่พักลำบากด้วยการนี้ ต้องเล่าเติมบางอย่างที่ไม่มีในนั้น เราเล่าที่วัดนี้ ปาฏิโมกข์ทั้งสอง และองค์นิสสยมุตตกะเป็นต้น ที่สำหรับเป็นความรู้ไม่ได้ใช้เป็นสวดมนต์.

ศึกษาธรรมและวินัยหนักเข้า ออกจะเห็นเสด็จพระอุปัชฌายะทรงในทางโลกเกินไปเสียแล้ว นี้เป็นอาการของผู้แลเห็นแคบดิ่งไปในทางเดียว ต่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเอง จึงเห็นว่ารู้ทางโลกก็เป็นสำคัญอุดหนุนรู้ทางธรรมให้มั่นให้กว้าง พระศาสดาของเราก็ได้ความรู้ทางโลกเป็นกำลังช่วย จึงประกาศพระพุทธศาสนาด้วยดี ในเวลานี้ คนเช่นนั้นเขาคงเห็นเราทรงในทางโลกเกินไปเหมือนกัน ครั้งนั้น ใคร่จะอยู่ในสำนักเจ้าคุณจันทรโคจรคุณ ที่วัดมกุฏกษัตริย์ซึ่งครั้งนั้นเรียกวัดพระ-

นามบัญญัติ เพื่อสำเหนียกความปฏิบัติของท่าน พอออกพรรษาแล้ว พูดแก่ท่าน ทูลขอพระอนุญาตของลันเกล้า ฯ ทูลลาเสด็จพระอุปัชฌายะ โปรดให้ไปสมปรารถนา เป็นคราวแรกที่เจ้านายพวกเราไปอยู่วัดอื่น นอกจากวัดบวรนิเวศวิหารนี้และวัดราชประดิษฐ์ ได้ไปอยู่วัดมกุฎกษัตริย์เมื่อเดือนพฤศจิกายนปีนั้นเอง. แต่แรกท่านให้อยู่คณะด้านตะวันออกที่กุฏิตรงสระด้านเหนือที่เราสร้างเอง แต่บัดนี้ชำรุดและรื้อเสียแล้ว ภายหลังขออนุญาตอยู่ในคณะของท่านทางคณะตะวันตก ท่านให้อยู่ที่หอไตรหลังกุฏิใหญ่ของท่าน. ท่านฝากเราให้เรียนมคธภาษาต่อเจ้าคุณพระพรหมมุนี (กิตติสาระ) ครั้งยังเป็นบาเรียน เรียนมังคลัตถทีปนี พอค่ำอาจารย์มาสอนที่กุฏิ.

เราไปอยู่วัดนั้น เป็นครั้งแรกที่เราได้พบว่า ความปฏิบัติวินัยของพวกพระธรรมยุตแผกกันโดยวิธี เช่น ถือวิกัปอติเรกจีวร ภายใน ๑๐ วันเหมือนกัน แต่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร วิกัปหนเดียวแล้ว ฝ่ายที่วัดมกุฎกษัตริย์ เมื่อถอนแล้ว ต้องวิกัปใหม่ ทุก ๑๐ วัน เป็นอย่างนี้ ได้ความว่า ในครั้งนั้น คณะธรรมยุต มีหัววัดเป็นเจ้าสำนักอยู่สองวัด บวรนิเวศวิหารที่เป็นเจ้าคณะ ๑ วัดโสมนัสวิหาร ๑ สองสำนักนี้ปฏิบัติวินัยก็ดี ธรรมเนียมก็ดี แผกกันไปบ้างโดยวิธี แม้อัธยาศัยก็แผกกัน วัดอื่นที่ออกจากสองวัดนั้นหรือเนื่องด้วยสองวัดนั้น ย่อมทำตามหัววัดของตน เหตุแผกกันของสองวัดนั้น เราควรจะถามเจ้าคุณพระกรรมวาจาจารย์ของเราได้ทีเดียว แต่พลาดมาเสียแล้ว หาได้ถาม

ไม่ เข้าใจตามความสังเกตและพบเห็นว่า เมื่อครั้งทูลกระหม่อมยัง ทรงผนวช ครั้นเมื่อเสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศวิหารแล้ว สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ) ครองคณะวัดราชาธิวาสอยู่ข้างโน้น ทูลกระหม่อมทรง เปลี่ยนแปลง หรือตั้งแบบแผนอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นข้างนี้ สมเด็จพระ วันรัตอยู่ข้างโน้นบางทีจะไม่รู้คงทำตามแบบที่ใช้ ครั้งเสด็จอยู่วัดราชา-ธิวาส ข้างเสด็จพระอุปัชฌายะ เสด็จย้ายจากวัดมหาธาตุมาอยู่วัดบวร-นิเวศวิหารกับทูลกระหม่อม ไม่ได้เคยเสด็จอยู่วัดราชาธิวาส คงทรง ตามแบบที่ใช้ในวัดนี้สืบมา การเปลี่ยนแปลงอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เคย มีประกาศให้รู้ทั่วกันหรือบังคับนัดหมายให้เป็นตามกัน จนถึงเราเป็นผู้ ครองคณะ พึงจะมีขึ้นบ้างเมื่อมีหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ขึ้นแล้ว ครั้นทูลกระหม่อมทรงลาผนวชไปเสวยราชย์แล้ว เสด็จพระอุปัชฌายะ เป็นเจ้าคณะ แต่ท่านไม่ได้เป็นบาเรียน และท่านทรงถ่อมพระองค์อยู่ ด้วย ฝ่ายสมเด็จพระวันรัต เป็นผู้ใหญ่แก่พรรษากว่าท่าน ต่อมาเป็น สังฆเถระในคณะด้วย เป็นบาเรียนเอก มีความรู้พระคัมภีร์เชี่ยวชาญ ทั้งเอาใจใส่ในการปฏิบัติจริง ๆ ด้วย แต่ไม่สันทัดในทางคดีโลกเลย ข้างเสด็จพระอุปัชฌายะโปรดถือตามแบบเดิม ข้างสมเด็จพระวันรัต ชอบเปลี่ยนแปลง มีอัธยาศัยเป็นธรรมยุตแท้ · สององค์นั้นไม่ได้หารือ และตกลงกันก่อน เมื่อฝ่ายหนึ่งจะแก้ไขทำเนียมเดิม ใครจะแก้ไขไป อย่างไรก็ได้ มุ่งในที่แคบคือฉะเพาะวัดที่ปกครอง ไม่คิดว่าจะทำความ เพี้ยนกันขึ้นในทางนิกายอันเดียวกัน เหตุอันหนุนให้แก้ไขนั้น คือมุ่ง

จะทำการที่เห็นว่าถูก ไม่ถือความปรองดองเป็นสำคัญ ในเวลานั้น วัดบวรนิเวศวิหารกำลังโทรม มีพระหลักแหลมในวัดน้อยลง ถูกจ่ายออกไปครองวัดต่าง ก็หาเป็นกำลังของวัดเดิมไม่ กลับเป็นเครื่องทอนกำลังวัดเดิม พระอริยมุนี (เอม) ได้ออกไปวัดเทพศิรินทร์ เมื่อก่อนหน้าเราอุปสมบทปีหนึ่ง ตั้งแต่นั้นมาจนตลอดเวลาของเสด็จพระอุปัชฌายะ ไม่มีพระออกวัดอีกเลย ในวัดเพียงเทศนาอ่านหนังสือได้เป็นจังหวะถูกต้อง สวดปาติโมกข์ได้ก็เป็นดี ฝ่ายวัดโสมนัสกำลังเจริญ มีพระบาเรียนเป็นนักเทศน์และบอกปริยัติธรรมได้หลายรูป ทั้งเป็นผู้มั่นคงในพระศาสนา จ่ายออกวัดต่างไป ย่อมเป็นกำลังของวัดเดิม ช่วยแผ่ลัทธิให้กว้างขวาง สมเด็จพระวันรัตไม่มีอำนาจในทางคณะเลย แต่มีกำลังอาจแผ่ลัทธิกว้างขวางออกไป เพราะมีผู้นับถือนิยมตาม ความปฏิบัติเพี้ยนกันมีขึ้นด้วยประการอย่างนี้. เจ้าคุณอาจารย์ของเรา ได้เคยเป็นพระปลัดของสมเด็จพระวันรัต อยู่วัดราชาธิวาสแล้วย้ายมาอยู่วัดโสมนัสวิหารพร้อมกับท่าน ต่อมาทูลกระหม่อมทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ โปรดให้มาอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ภายหลังโปรดให้ไปอยู่ครองวัดมกุฏกษัตริย์ ท่านเคยพบความเพี้ยนกันมาแล้ว ท่านจึงเลือกใช้ตามความชอบใจ ความปฏิบัติธรรมและวินัย ตลอดจนอัธยาศัย เป็นไปตามคติวัดโสมนัสวิหาร แบบธรรมเนียมเป็นไปตามคติวัดบวรนิเวศวิหาร ปนกันอยู่. ความเผลอผันนี้เป็นเหตุ พระต่างวัดไปมาไม่ถึงกัน พระต่างเมืองไปมาพักอยู่ต่างวัด กระดากเพื่อเข้านมัสการพระด้วยกัน

คราวหนึ่งได้รับสมณศักดิ์แล้ว เราไปพักอยู่วัดสัตตนาถปริวัตรเมืองราชบุรี เข้านมัสการพระกับพวกพระวัดนั้น ปรารถนาจะดูธรรมเนียม จึงให้พระสมุทรมุนี (หน่าย) เจ้าอาวาสนำนมัสการพระและซักสวดมนต์ ธรรมเนียมแปลกมากเล่าไม่ถูก วัดนั้นออกจากวัดโสมนัสวิหาร บางทีธรรมเนียมวัดโสมนัสวิหาร จักเป็นเช่นนั้นกระมัง.

นอกจากนี้ ยังได้พบความเป็นไปของวัดที่ขนวัดอื่นว่าเป็นเช่นไร พระผู้ใหญ่วัดตั้งแต่เจ้าอาวาสลงมา ต้องไปมาหาสู่วัดเจ้าคณะและวัดใหญ่ได้ความคุ้นเคยกับต่างวัด ได้คติของต่างวัด แต่เป็นวัดไม่มีเจ้านายเสด็จอยู่ พระในพื้นวัดย่อมเซอะอยู่เอง แต่ว่าง่ายหัวไม่สูง.

ตั้งแต่ครั้งทูลกระหม่อมยังทรงผนวช พวกพระธรรมยุตนับถือสีมาน้ำว่า บริสุทธิ์ เป็นที่สิ้นสงสัยไม่วางใจในวิสุงคามสีมาอันไม่ได้มาในบาลี เป็นแต่พระอรรถกถาจารย์ แนะไว้ในอรรถกถาอนุโลมตามสีมา ครั้งยังไม่มีวัดอยู่ตามลำพัง จึงใช้สีมาน้ำเป็นที่อุปสมบท ต่อมาพระรูปใดจะอยู่เป็นหลักฐานในพระศาสนา ท่านผู้ใหญ่จึงพาพระรูปนั้น ไปอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำ เรียกว่าทำทัพหิกรรม. สำนักวัดบวรนิเวศวิหารหยุดมานาน พระเถระในสำนักนี้ ไม่ได้ทำทัพหิกรรมโดยมาก สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทวะ) อุปสมบทครั้งหลัง กว่า ๒๐ พรรษาแล้ว พึ่งได้ทำทัพหิกรรม ครั้งจะสวดกรรมวาจาอุปสมบท เมื่อสิ้นเกล้า ฯ ทรงผนวชพระ เสด็จพระอุปัชฌายะตรัสเล่าว่า พระเถระทั้งหลายผู้เข้าในการทรงผนวชล้วนเป็นผู้ได้ทำทัพหิกรรมแล้ว ยัง

แต่ท่านองค์เดียว ทั้งจักเป็นผู้สำคัญในการนั้น จึงต้องทำ คงจะไม่ทรงนึกถึงหม่อมเจ้าพระธรรมุณหิสธาดาผู้ไม่ได้ทำอีกองค์หนึ่ง. ฝ่ายสำนักวัดโสมนัสวิหารยังทำกันเรื่อยมา ไม่ฉะเพาะรูปจะยังยืนเป็นหลักในพระศาสนา พระนวกะสามัญก็ทำเหมือนกัน. คราวนเกิดบันกันขนเองในหมู่พระเป็นพระน้ำก็มี เป็นพระบกก็มี คราวนพวกอุบาสิกาสำนักนั้น ก็พูดกระพือเชิดชูพระน้ำ หมิ่นพระบก จนเกิดความขึ้นคราวหนึ่งก่อนหน้าเราบวช ล้นเกล้า ฯ ทรงออกรับในฝ่ายพระบก ตั้งแต่นั้นมา เสียงว่าพระน้ำพระบกก็สงบมา ถึงยังทำกัน ก็ปิดเงียบ ไม่ทำจนเผื่อเหมือนอย่างก่อน. ครั้งเราบวช ความนับถือพระบวชในสีมาน้ำยังไม่วาย เราเห็นว่า เราเป็นผู้จักยังยืนในพระศาสนาต่อไป พระเช่นเราจักต้องเป็นหลักในพระศาสนาด้วยเหมือนกัน เมื่อพระในนิกายเดียวกันมีวิธีปฏิบัติแผกกันตามสำนัก เราควรเป็นผู้เข้าได้ทุกฝ่าย อันจะให้เข้าได้ ต้องไม่เป็นที่รังเกียจในการอุปสมบทเป็นมูล ทั้งเราก็อุปสมบทเร็วไปกว่าปกติ เมื่อทำทัพหิกรรมอุปสมบทซ้ำอีกในสีมาน้ำ จักสามารถทำประโยชน์ให้สำเร็จได้ดี เราจึงเรียนความปรารภนี้แก่เจ้าคุณอาจารย์ ขอท่านเป็นธุระจัดการให้ ท่านเห็นด้วย และรับจะเอาเป็นธุระ สั่งให้เรามากราบทูลเชิญเสด็จ ๆ พระอุปัชฌายะ ท่านตรัสว่าจะเสด็จก็เกรงจะเป็นการอื้ออึง ตรัสสั่งให้เอาพระนามไปสวดทรงเทียบว่าไม่มีอุปัชฌายะ ยังอุปสมบทขึ้น แต่เจ้าคุณอาจารย์ เจ้าคุณพรหมมุนีกับเรา ปรึกษากันเห็นร่วมกันว่า มีความข้อหนึ่ง ในกัมมา-

กัมมวินิจฉัยว่า “กรรมอันจะพึงทำในที่ต่อหน้า ทำเสียในที่ลับหลัง เป็นวัตถุวิบัติ หาเป็นกรรมที่ได้ทำโดยธรรมไม่” ถ้าอุปสัมปทากรรมจะต้องทำในที่ต่อหน้าอุปัชฌายะ เมื่ออุปัชฌายะไม่อยู่ในที่ประชุมสงฆ์เป็นแต่เอาชื่อมาสวด ก็จักเป็นกรรมวิบัติ ข้อที่ว่าไม่มีอุปัชฌายะก็อุปสมบทขันนั้น อยู่ข้างหมิ่นเหม่จะพึงเอาเป็นประมาณมิได้ จึงตกลงกันว่า เราจักถือเจ้าคุณอาจารย์เป็นอุปัชฌายะใหม่ ในเวลาทำทัพพิ-กรรม เจ้าคุณพรหมมุนีพื้นหักสวดจะเป็นเหตุรังเกียจ เจ้าคุณอาจารย์ท่านเลือกเอาเจ้าคุณธรรมไตรโลก (ฐานจาระ) วัดเทพศิรินทร์ ครั้งยังเป็นบาเรียนอยู่วัดโสมนัสวิหารเป็นผู้สวดกรรมวาจา ท่านรับจัดการให้เสร็จ พาตัวไปทำทัพพิกรรมที่แพโบสถ์ อันจอดอยู่ที่แม่น้ำ ตรงฝั่งวัดราชาธิวาสออกไป เมื่อวันเสาร์ เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑ ตรงวันที่ ๓ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๒๒ แรกขอนิสสัยถืออุปัชฌายะใหม่ แล้วทำวิธีอุปสมบททุกประการ สวดทั้งกรรมวาจา มคธ และกรรมวาจารามัญ จบกรรมวาจาแรกเวลา ๕ ทุ่ม....ลิบดา เสร็จทำทัพพิกรรมแล้ว เจ้าคุณท่านสั่งให้ถือนิสสัยอาจารย์ไปตามเดิม เราจึงเรียกเจ้าคุณอาจารย์ตลอดมา.

ในเวลาจำพรรษาที่ ๒ เราขออนุญาตเจ้าคุณอาจารย์เข้าไปอยู่อุปฐากท่านในกุฏิเดียวกัน ด้วยปรารถนาจะได้คุ้นเคยสนิท และจะได้เห็นความปฏิบัติของท่านในเวลาอยู่ตามลำพังด้วย. ท่านไม่ได้เป็นเจ้าและเป็นเพียงพระราชาคณะสามัญ เราเป็นเจ้าชั้นลูกหลวงห่างกันมาก

แม้เป็นศิษย์ ก็ยากที่จะเข้าสนิท จึงปรารถนาจะหาช่องผูกความคุ้นเคย เข้ายากแต่ในชั้นแรก พอเข้าสนิทได้แล้วเป็นกันเองดี เรากลับเข้าได้สนิทกว่าพระอุปัชฌายะผู้เป็นเจ้าด้วยกัน และเป็นชั้นเดียวกับอาวุโสด้วย ปกติของเสด็จพระอุปัชฌายะ แม้เข้าสนิทได้แล้ว แต่ไม่ได้เผ้านานวันเข้า กลับห่างออกไปอีก ต้องคอยเข้าอยู่เสมอ ยากที่จะรักษาความสนิทให้ยืนที่ แม้สัทธิวิหารกผู้มิใช่เจ้า ที่ท่านเคยทรงใช้สรอยมาสนิท มีฐานันดรพระราชาคณะขึ้นอาจห่างออกไปได้ ด้วยท่านทรงเลิกใช้เสียพระนั้นเลยเข้ารอยไม่ถูก ฝ่ายเจ้าคุณอาจารย์ เข้าสนิทได้คราวหนึ่งแล้วแม้อยู่ห่างจากกัน คงสนิทอยู่ตามเดิม เมื่อเรากลับมาอยู่วัดบวรนิเวศ-วิหารและเป็นต่างกรมมีสมณศักดิ์ในพระแล้ว ท่านก็ยังคุ้นเคยสนิทสนมด้วยตามเดิม. ตั้งแต่เรามาอยู่กับท่าน ยังเห็นจรรยาของท่านน่าเลื่อมใสอยู่เสมอ เมื่อเข้าไปอยู่ใกล้ชิดเห็นว่าเป็นปกติของท่านอย่างนั้นจริง ยิ่งเลื่อมใสขึ้น ปกติของท่าน รักษาไตรทวารให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษนี้เป็นลักษณะสมณะแท้ คุณสมบัติของท่านที่ควรระบุ เราไปอยู่ในสำนักของท่าน ๒ ปี ๒ เดือน อยู่อุปฐากเกือบปีเต็ม ในระหว่างนี้ไม่ปรากฏว่าได้แสดงความโกรธแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง เป็นผู้มีใจเย็น ไม่เคยได้ยินคำพูดของท่านอันเป็นสัมผัปปลาป การณ์ที่ไม่รู้ ไม่เข้าใจ ไม่พูดถึงเสียเลย จึงไม่แสดงความเข้าใจเขาให้ปรากฏเลย ความถือเรา ถือเขาของท่านไม่ปรากฏเลย เป็นผู้มีสติมาก สมตามคำสอนของท่านว่า จะทำอะไร หรือพูดอะไร จงยั้งนึกก่อน ข้อที่แปลกผู้ใหญ่อื่น

โดยมากไม่ดูหมิ่นคนเกิดทีหลังว่าเด็กและตัน แม้ผู้เป็นเด็กพูดพึงโดย
ฐานะเป็นผู้มีเมตตาอารี หาใช่ผู้มีใจคับแคบตามวิสัยของพระผู้ตงตัว
เป็นผู้เคร่งไม่ เช่นเราเข้าไปขออยู่ด้วยในสำนัก ท่านมีอัธยาศัยเผื่อแผ่
พอที่จะรับไว้ และอนุเคราะห์ให้ได้รับประโยชน์จริง ๆ อุบายดำเนิน-
การของท่าน ปกครองบริษัทด้วยผูกใจให้รักและนับถือ แม้เราเป็น
เจ้านายก็ปกครองไว้อยู่ ตลอดถึงในน้ำใจ สอนคนด้วยทำตัวอย่างให้
เห็นมากกว่าจะพูด เมื่อพูดสั่งสอนอย่างใดเห็นว่าท่านปฏิบัติมาอย่างนั้น
ด้วย เมื่ออธิกรณ์เกิดขึ้นควรจะนิคหะ ก็รบทำแต่ชโทษให้ผู้ผิดเห็น
เอง ทำอย่างที่เรียกว่าบัวไม่ช้ำ น้ำไม่ขุ่น รักษาความสม่ำเสมอใน
บริษัท จะแจกของ แจกทั่วกัน เช่นน่าเข้าพรรษา ท่านแจกเครื่อง
สักการ เพื่อพระสามัญผู้ไม่ได้รับของใครเลย จะได้ใช้ทำวัตร เรามี
ผู้ถวายแล้วท่านก็แจกมาถึงด้วยเหมือนกัน ชอบผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่แสดงให้
ปรากฏ มีศิษย์เป็นเจ้านายฉะเพาะบางพระองค์ ที่มาอยู่ด้วยมีแต่เรา
ไม่มีเผื่อดุจเสด็จพระอุปัชฌายะ น่าจะตัน อีกอย่างหนึ่ง ท่านเป็นอันเต-
วาสิกของทูลกระหม่อม ได้พระเจ้าลูกเธอของท่านเรียกตามโวหารสามัญ
ว่าลูกครูมาไว้เป็นศิษย์น่าจะยินดีเท่าไร แต่ท่านระวังจริง ๆ เพื่อจะไม่
ให้ความพอใจรั่วไหลออกภายนอก แต่ก็ไม่พึงอยู่ดี ท่านประพฤติแก่เรา
โดยฐานเมตตาอารีเอื้อเฟื้อ ระวังไม่ดีสนิทกับเราเกินพอดี ที่จะพึงเห็น
ว่าประจบ หรือเอาใจเรามากเกินไป. ข้อบกพร่องของท่านตามที่เรานึก
เห็น เป็นผู้พูดน้อยเกินไป ที่เรียกกันว่าพูดไม่เป็น ทูลกระหม่อมทรง

พระตำหนิว่าพระไม่พูด แต่อันที่จริงคุ้นกันแล้ว ท่านพูด. พูดไม่ถนัดฉะเพาะท่านผู้ที่จะพึงเคารพหรือยำเกรงและคนแปลกหน้า. อีกอย่างหนึ่งเรานึกติท่านในครั้งนั้นว่า เก็บพัสดุปริกขารไว้มากเป็นตระหนี่ เพราะเวลานั้นเรายังไม่มีศิษย์บริวารจะพึงสงเคราะห์ นอกจากตาดีอุปฐากแทนตาจ้ยผู้ตายไปเสีย และยังมียายเป็นผู้บำรุงอยู่ จึงเห็นว่าพระไม่ควรมีอะไรมากนัก ต่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นด้วยตนเอง จึงรู้ว่าพระผู้ใหญ่ผู้ครองวัดและหาผู้บำรุงมั่งคั่งเป็นหลักฐานมิได้ เช่นเจ้าคุณอาจารย์ จำต้องมีพัสดุปริกขารไว้ใช้การวัดเจือจานแก่บริษัทผู้ขัดสน ยิ่งวัดมกุฎกษัตริย์ที่ตั้งใหม่ ไม่มีของใช้บริบูรณ์เหมือนวัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จพระ-อุปัชฌายะเคยตรัสต่อว่าทางเราว่า แต่ก่อนจะรับกฐินเคยขอยืมเครื่องบูชาที่วัดบวรนิเวศวิหารไปตั้ง อย่างไรเดี๋ยวนั้นหายไป เจ้าคุณอาจารย์ท่านแก้ว่า พอมีขึ้นบ้างแล้ว จึงไม่ได้ไปทูลรบกวน และการสงเคราะห์บริษัทเล่า ทางที่ดีควรทำ รูปใดต้องการสิ่งใดจึงให้ แต่เป็นผู้ใหญ่ย่อมห่างจากผู้น้อย ภิกษุสามเณรมักกระดาก เพื่อจะเข้ามาขอของที่ต้องการ ได้แก่ตัวเราเองเมื่อภายหลัง ข้อนี้เราขอขมาท่านในที่นี้.

เวลาอยู่อุปฐากเจ้าคุณอาจารย์ในพรรษานั้น เราหยุดเรียนหนังสือ แต่ได้ศึกษาวินัยกับท่านตลอดถึงสังฆกรรม และหัดสวดกรรม-วาจาอุปสมบททั้งทำนองมคธ ทั้งทำนองรามัญ แม้ท่านไม่ได้เป็นบาเรียนแต่ได้เคยเรียนบาลี อ่านเข้าใจ ได้ยินว่าพระราชาคณะยก

ในฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย ในครั้งนั้น รู้บาลีแทบทั้งนั้น เว้นฉะเพาะบางรูป ฐานันดรว่าพระราชาคณะยกนั้น น่าจะเพ่งเอาท่านผู้รู้บาลี แต่ไม่ได้สอบได้ประโยคเป็นบาเรียน ทรงยกย่องเป็นบาเรียนยก. เราเห็นท่านแม่นยำในทางวินัยมาก สังฆกรรมที่ไม่ชินอย่างอุปสมบทเมื่อถามขึ้นโดยไม่รู้ตัว ท่านอธิบายได้ แต่การปฏิบัติวินัยยังเป็นไปตามอักษร และมักเกรงจะเป็นผิด ถูกตามแบบที่นิยมไว้ว่า "เป็นผู้มีปกติ ละอายใจ มักรำคาญ ใคร่ศึกษา แต่ไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะเหตุนั้น เหมือนอย่างพระผู้ตั้งตนว่าเคร่ง. ในการสวดกรรมวาจาอุปสมบท ท่านได้ชออยู่ในเวลานั้น ทั้งเป็นที่นับถือในทางปฏิบัติด้วย ครั้งสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทวะ) ทำทัพพิกรรม ท่านก็สวด หัดผู้อื่นไม่สันทัดในอันแนะ แต่ยันหลักมั่น ไม่ผ่อนตาม. ธรรมสนใจในบางประการฉะเพาะที่ถูกอารมณ์ และรู้จักอรรถรส ไม่พูดพร่ำเพรื่อ ถึงคราวจะเทศนา ใช้อ่านหนังสือ ท่านพอใจอย่างนั้น มากกว่าพุ้ยเทศน์ปากเปล่าเหลิงเจิ้ง ที่ในปกรณ์เรียกผู้เทศน์อย่างนั้นว่า ธรรมกถึกย่านไทร สอนผู้บวช ใช้ปากเปล่า แต่มีแบบพอสมแก่สมัยพึงได้ ท่านไม่ได้เป็นบาเรียนก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านที่เป็นบาเรียนมีชื่อเสียงตลอดมาทุกยุค ถึงเราเองในบัดนี้ นับถือท่านแทบทั้งนั้น เราไม่เคยเสียใจว่ามีอาจารย์วาสนาต่ำเลย ยังเป็นที่พอใจของเราอยู่จนทุกวันนี้.

เดิมนึกว่าจะอยู่อุปฐากเพียงพรรษาหนึ่ง ออกพรรษาแล้วจัก

ลาออกเรียนหนังสือต่อไป แต่ยังเลื่อมใสอยู่ จึงทำต่อมาอีกบัญจบเป็น ๑๑ เดือน แต่เรียนหนังสือไปด้วย จนถึงเวลาเรียนปฐมสมันต-ปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย อันเป็นหลักสูตรแห่งประโยค ๗ ที่ต้องดูหนังสืออันแก่อกสองสามคัมภีร์ ต้องใช้เวลามาก และประจวบกราวเสด็จพระอุปัชฌายะประชวรไข้พิษมีพระอาการมาก เราลาท่านกลับมาอยู่พยาบาล ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กว่าจะหายประชวร เมื่อกลับไปจึงเลยออกจากหน้าที่อุปฐากด้วยทีเดียว ตั้งหน้าเรียนหนังสือต่อไป.

เดิมเราตั้งใจเรียนพออ่านบาลีอรรถกถาฎีกาเข้าใจความ อย่างเสด็จพระอุปัชฌายะ และเจ้าคุณอาจารย์เท่านั้น ไม่ปรารถนาเป็นบาเรียน ครั้นทราบจากเจ้าคุณพรหมมุนีว่า ล้นเกล้า ฯ ตรัสถามถึงว่าจะแปลได้หรือมิได้. และเจ้าคุณพรหมมุนีถวายพระพรทูลรับเข้าไว้ด้วยเกรงว่าจะถูกแปล การแปลมีวิธีอย่างหนึ่ง นอกจากเอาความเข้าใจเราไม่ได้เตรียมตัวไว้ ถูกจับแปลเข้าจักอายเขา เป็นเจ้าพอไปได้ ก็เชื่อว่าไม่ตกใจ ยกเสียแต่ไม่มีพื้นมาเลย เช่นพระองค์เจ้าวชิรวงศ์ เมื่อครั้งบวชเป็นสามเณร แต่เขาคงว่าได้อย่างเจ้าพวกเจ้าผู้แปลหนังสือเป็นบาเรียนได้รับความชม ได้ยินเพียงทูลกระ-หม่อมของเรา กับหม่อมเจ้าเนตรในพระองค์เจ้าเสือ พระเจ้าราช-วรวงศ์เธอ ชั้น ๒ ผู้อยู่วัดบวรนิเวศวิหารนั้น นอกจากนั้น ถูกติกม เงียบอยู่กม ควาวนี้ต้องเตรียมตัวเพื่อเข้าแปลหนังสือด้วย. เมื่อตก

ลงใจอย่างนี้แล้วพลอยเห็นอำนาจประโยชน์ไปด้วยว่า อาจารย์ผู้บอกหนังสือ ไม่ได้รับตอบแทนอันคุ้มกัน เมื่อเราแปลได้ประโยคเบื้นบาเรียน จักได้ชื่อได้หน้า จักได้เห็นผลแห่งการงานของท่าน. เรากล่าวถึงพระองค์เจ้าวัชรวงศ์ แปลหนังสือตกไว้ในที่นี้ หากท่านยังอย่าท่านคงไม่โกรธ บางทีกลับจักเห็นเป็นชื่อเสียอีก มีผู้รักนับว่าท่านก็เป็นนักเรียนบาลีเหมือนกัน ดีกว่าไม่ได้เป็นทีเดียว.

เมื่อเราได้ ๒ พรรษาล่วงไปแล้ว จักเข้า ๓ พรรษา เจ้าคุณอาจารย์ให้สวดกรรมวาจาอุปสมบท ครั้งนั้นหาวัดไม่มีผู้สวด เจ้าคุณพรหมมุนีพื้นหลุด ไม่สวด พระจันโทปมคุณ (หัตถิพาละ) ครั้งยังเป็นพระปลัด ไม่รู้มคธภาษา และไม่สันทัดว่าอักขระสวดไม่ได้ ต้องนิมนต์ผู้สวดมาจากวัดอื่น และผู้สวดกรรมวาจานั้น ในพระบาลีไม่ได้ยกย่องเป็นครูบาของผู้อุปสมบท ยกย่องเพียงอุปัชฌายะ และอาจารย์ผู้ให้นิสสัย พึงยกย่องในยุคอรรถกถา พระธรรมยุตจึงไม่ถือเป็นสำคัญนัก ทูลกระหม่อมและเสด็จพระอุปัชฌายะท่านก็ได้สวดมาแต่พรรษายังน้อย เจ้าคุณท่านให้เราสวดอนุวัตรตามอย่างนั้น. เราเองพอใจในทางหนึ่งว่า ได้เบิดคราวแรกต่อหน้าอาจารย์ของเราเอง และได้ยกชื่ออาจารย์ของเราเอง ขึ้นสวดเป็นแรก ถือว่าเป็นมงคลแก่กรณียะนั้นจะพึงทำต่อไปข้างหน้า แต่เสียดายว่าภิกษุรูปแรกที่เราสวดกรรมวาจาอุปสมบทให้นั้น แม้เลือกเอาคนบวชต่อแก่แล้ว ก็หายังยืนอยู่หรือตายในพรหมจรรย์ไม่.

เราอยู่วัดมกุฏกษัตริย์ ได้รับเมตตาและอุปการะของเจ้าคุณอาจารย์อันจับใจ ท่านได้ทำกรณียะของอาจารย์แก่เรา ฝากเราให้เรียนหนังสือในสำนักเจ้าคุณพรหมมุนี จัดการทำทัพพิกรรมอุปสมบทให้แก่เรา ยังเราให้ได้รับฝึกหัดในกิจพระศาสนาเป็นอันดี ยกย่องให้ปรากฏในหมู่ศิษย์ ตลอดถึงเป็นทางเข้ากับสำนักวัดโสมนัสได้ ให้กำลังเราในภายหน้ามาก เพราะข้อนี้แสดงความวิสาสะฉันอาจารย์กับศิษย์ เปิดช่องให้เราเข้าสนิท ไม่กระเจิน นับว่าได้เจริญในสำนักอาจารย์ เอาใจใส่เออเพื่อในเราเป็นอย่างยิ่ง สุขทุกข์ของเราเป็นดุจสุขทุกข์ของท่าน และอยู่ข้างเกรงใจเรามากแทนยาย เมื่อเรายังไม่ได้อุปสมบท. เรามีหน้าที่เป็นผู้รับอาบัติของท่าน และได้รับในหนที่สุดเมื่อจวนจะถึงมรณภาพ เราถือว่าเป็นเกียรติของเรา.

ฝ่ายเจ้าคุณพรหมมุนีเล่า ได้ตั้งใจบอกปริยัติธรรมแก่เราโดยเออเพื่อ ประโยคที่เราจะเรียนในวัน ๆ ท่านอ่านและตริตรองมาก่อน เป็นผู้มีความรู้ในทางแปลหนังสือแตกฉาน เราได้รับความแนะนำในการแปลหนังสือเป็นอย่างละเอียดละออ ได้ความรู้ดีกว่าก่อนเป็นอันมากในครั้งนั้น ท่านยังเป็นบาเรียน ยังหาได้เข้าประชุมในการสอบความรู้ไม่ จึงไม่แน่ใจในวิธีแปลที่ใช้ในสนามหลวงนัก จึงต้องสนใจหาความเข้าใจไว้หลายทาง ถ้ามีทางจะแปล กลับได้ความคิดแตกฉานขึ้นอีก.

ในพรรษาที่ ๓ นั้น พ. ศ. ๒๔๒๔ เมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน เราเข้าไปฉันที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในการเฉลิมพระชนม์พรรษา พอสรงมุรธาภิเษกแล้ว ล้นเกล้า ฯ เสด็จมาตรัสแก่เสด็จพระอุปัช-ฌายะว่า เมื่อก่อนหน้าเราบวช ได้ทรงปฏิญญาไว้แก่เราว่า บวชได้ ๓ พรรษาแล้ว จักทรงตั้งเป็นต่างกรม บัดนี้เราบวชเข้าพรรษาที่ ๓ แล้ว ทั้งจะต้องออกงานในการฉลองพระนครครบ ๑๐๐ ขวบปี ทรงกะไว้จะให้ถวายเทศนากระจาดใหญ่ กัณฑ์ที่ทรงพระราชอุทิศถวายทูลกระหม่อม ทรงขอตั้งเราเป็นพระราชาคณะและเป็นต่างกรมในปีนั้น เสด็จพระอุปัชฌายะทรงพระอนุมัติ จริงอยู่ ล้นเกล้า ฯ ได้ตรัสไว้แก่เราอย่างนั้น แต่เราหาได้ถือเป็นพระราชปฏิญญาไม่ และยังไม่นึกถึงการเป็นต่างกรมเลย เพราะยังเห็นว่าเป็นยศที่ยังอยู่สูงกว่าตัวลิบลับด้วยในครั้งนั้น พระเจ้าน้องยาเธอที่ทรงกรมไปก่อนแล้ว มีแต่ชั้นใหญ่ ๔ พระองค์ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พึ่งทรงกรมเมื่อต้นศกนั้น ชั้นกลางมีแต่กรมพระเทววงศ์วโรปการพระองค์เดียว พึ่งเป็นเมื่อต้นศกเหมือนกัน เราเป็นชั้นรองลงมา ในชั้นเรายังไม่มีใครได้เป็น ยกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าเสีย ในทางสมณศักดิ์ เข้าใจว่าจะต้องรับยศเป็นบาเรียนไปก่อนเหมือนทูลกระหม่อม แล้วจึงขึ้นเป็นพระราชาคณะในลำดับ เราได้ยินตรัสอย่างนั้น ตกตลึงหรืองงดุจฝันเพราะได้ตกลงใจและเตรียมตัวมาแล้วว่า จักเข้าแปลหนังสือ เรายังมุ่งอยู่ในทางนั้นจึงทูลถามขึ้น ตรัสว่าแปลได้ด้วยยิ่งดี ทรงจัดว่า

เดือนยี่ แปลหนังสือ เดือน ๔ รับกรม โปรดให้รับที่วัดบวรนิเวศ-วิหาร. เราบวชไม่ได้มุ่งยศศักดิ์จริง เมื่อจะโปรดให้เป็น หาได้คิดเบี่ยงบ่ายไม่ เราได้เคยปรารภว่าผู้ตั้งใจบวชจริง ๆ ดูไม่น่าจะรับยศ-ศักดิ์ แต่น่าประหลาดใจว่า พระผู้ไม่ได้อยู่ในยศศักดิ์ หรือยิ่งพูดว่าไม่ใยดีในยศศักดิ์ เรายังไม่แลเห็นเป็นหลักในพระศาสนาจนรูปเดียว จะหาเพียงปฏิบัตินำให้เกิดเลื่อมใสเช่นเจ้าคุณอาจารย์ของเราให้ได้ก่อนเถิด พระผู้ที่เราเลื่อมใสและนับถือว่าเป็นหลักในพระศาสนาเป็นเครื่องอุ่นใจได้ เป็นผู้รับยศศักดิ์ทั้งนั้น สมเด็จพระวันรัต วัดโสมนัสวิหาร ที่แลเห็นว่าไม่มุ่งในทางโลกีย์แล้ว ยังยอมอยู่ในยศศักดิ์ เหตุให้เป็นอย่างนี้ น่าจะมี ภายหลังเป็นผู้ใหญ่ขึ้นเอง แล้วจึงรู้ว่าพระที่เราเลื่อมใส และนับถือว่าเป็นหลักในพระศาสนานั้น ย่อมเอาภาระพระพุทธศาสนา เว้นจากความเห็นแก่ตัวเกินส่วน อันจะทำนุบำรุงพระศาสนา ที่สุดเพียงครองวัดหนึ่ง ไม่ได้กำลังแผ่นดินอดหนนทำไปไม่สะดวก ฝ่ายแผ่นดินเล่า ย่อมคอยสอดส่องอยู่เสมอมีพระที่เป็นที่เลื่อมใส และนับถือของมหาชน ปรากฏขึ้น ณ ที่ไหน ย่อมเอามาตั้งไว้ในยศศักดิ์ ให้กำลังทำการพระศาสนา ลักษณะพระที่ดีจริง ย่อมไม่อยากร่านเป็นนั่นเป็นนี่ เมื่อถึงคราวจะต้องเป็นเข้าจริงไม่แสดงพยศและเบี่ยงบ่าย พระผิดจากลักษณะนี้ เราก็ไม่เลื่อมใส และไม่เห็นเป็นหลักในพระศาสนา จึงหาพระประกอบด้วยลักษณะนั้น นอกยศศักดิ์ไม่ได้. ถ้าจักเป็นพระราชาคณะและเป็นกรม

ในคราวหนึ่งแล้ว เป็นในเวลานักดี ผู้หลักผู้ใหญ่ผู้ได้ทำนุบำรุงมา ทั้งฝ่ายพระทั้งฝ่ายคฤหัสถ์ยังอยู่พร้อมหน้า ต่างจักได้ชื่นบาน ได้เห็นอุปการของท่านจับเผ็ดผล นักเป็นจริงอย่างนั้น ตั้งแต่ปีหน้า ท่านก็จับล่วงลับไปตามกัน.

ในปีนั้น เราได้รับเกียรติยศ โปรดให้ถวายเทศนาทานมัยในการพระราชกุศลออกพรรษาประจำปี ที่ประจวบกับพระราชกุศลในวันประสูติของทูลกระหม่อมเป็นเทศนาบันดาศักดิ์ พระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นผู้ถวาย.

ในเวลาที่เรากำลังเรียนปริยัติธรรมอยู่นั้น คุณยายแม่บอกให้พระไตรปิฎกสำรับใหญ่จบหนึ่ง ซึ่งมีจำนวนเท่าหนังสือหลวงในหอพระมนเทียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อันท่านสร้างไว้เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ ครั้งเป็นเจ้าจอมมารดาตัวโปรด ได้อาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้กรมราชบัณฑิตจัดสร้าง ท่านเป็นผู้ออกทรัพย์. หนังสือนั้นสร้างเสร็จแล้วฝากไว้ที่หอมนเทียรธรรมจนตลอดรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ย้ายเอาไปฝากไว้ ณ วัดกัลยาณมิตร สำหรับพระยืมไปเล่าเรียน ถวายขาดก็มีบ้าง. ได้ยินว่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์เทียบที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ปาน) ผู้ที่ท่านอุปการให้ได้อุปสมบท ครั้งยังเป็นพระพินิตพินัยอยู่วัดมหรรณพาราม แนะนำท่านเพื่อยกให้เราเสียจะได้เป็นเครื่องมือแห่งการเล่าเรียน และหนังสือจะได้ไม่กระจัดกระจาย ท่านเห็นชอบ

ตามคำพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ จึงบอกยกให้เรา และให้ไปรับเอามาจากวัดกัลยาณมิตร. นี้เป็นโชคของเราในอันจะรู้ปริยัติธรรมกว้างขวาง พระผู้เรียนแม้แปลได้อ่านเข้าใจแล้ว ผู้มหนังสือน้อยย่อมติดขัดในการสอบคำที่ชักเอามากล่าวจากคัมภีร์อื่น ถ้าไม่มีเลย เรียนแต่หนังสืออันเป็นหลักสูตรเท่านั้นแล้ว ถึงคำที่อ้างจากคัมภีร์อื่น รู้ได้เท่าที่กล่าวตามคำบอก หรืออธิบายของอาจารย์ คำนั้นเดิมใครกล่าวไม่รู้ด้วยตนเอง ต้องจำคำอาจารย์บอก เปรียบเหมือนแลเห็นรูปถ่ายสถานที่เราไม่เคยไป เท่าที่เงาติด จะนึกกว้างขวางออกไปอย่างไรไม่ถูกเลย ได้เคยพบที่มาเดิมแล้ว หรือค้นพบที่หลัง อาจเข้าใจได้ชัดเจน เหมือนแลเห็นรูปถ่ายแห่งสถานที่เราเคยไปมาแล้ว แลเห็นปรุโปร่งและนึกติดต่อได้ตลอดไป ด้วยเหตุนี้แล พระบาเรียนโดยมาก จึงมีความรู้ไม่กว้างขวาง ยิ่งเรียนกรอกหม้อพอได้ประโยคเป็นบาเรียนเท่านั้นแล้ว ยิ่งรู้แคบเต็มประดา เจ้าคุณพรหมมุนีแม้ได้ชื่อว่าแปลหนังสือดีกยังขัดด้วยหนังสือเป็นเครื่องมือสำหรับสอบโดยมาก ได้พระไตรปิฎกจบใหญ่มา ท่านพลอยยินดีด้วยเรา. เราขอขอบคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เทียบที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ปาน) ไว้ในที่นี้ด้วย. ท่านผู้นี้เป็นพระมีอัธยาศัยเย็น ไม่ถือเราถือเขา ไม่มีฤศยำ แต่ได้รับอบรมมาในอย่างเก่า จึงมีความรู้ความเข้าใจแคบ อย่างไรก็ยังเป็นที่น่านับถืออยู่ เราได้เคยพบพระดีเช่นนี้ มีอยู่ในมหานิกาย เราจึงไม่ดูหมิ่นมหานิกายเสียทั้งนั้น เหมือนพระธรรมยุตโดยมาก. พระไตร-

บีฎกสำรับนี้ ตรวจตามบัญชีของหอพระมนเทียรธรรมขาดบ้าง คงเป็นเพราะกระจัดกระจายดุจพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ปรารภ.

ในการที่เราจะเข้าแปลหนังสือ สอบความรู้ปริยัติธรรมนั้น จัดไว้แต่ต้นว่า จะให้แปล ๕ ประโยคเท่าทูลกระหม่อม ท่านทรงแปลอรรถกถาธรรมบทประโยคเดียว นับเป็น ๓ ประโยค เราเป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าให้แปล ๒ ประโยค บันต้นประโยค ๑ บันปลายประโยค ๑ แล้วจึงแปลมังคลัตถทีปนีบันต้นเป็นประโยคที่ ๔ สารัตถสังคหะเป็นประโยคที่ ๕ และโปรดให้แปลเป็นพิเศษหน้าพระที่นั่ง เหมือนครั้งทูลกระหม่อมทรงแปลในรัชกาลที่ ๓. เราได้ยินว่า ทูลกระหม่อมทรงแปลอรรถกถาธรรมบทวันหนึ่ง แล้วทรงแปลมังคลัตถทีปนีอีกวันหนึ่ง สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ครั้งยังเป็นพระราชาคณะชั้นนิดนาทาเน้นจะให้ตกเสียจงได้ จนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขัดพระราชหฤทัย มีพระราชดำรัสสั่งให้หยุดไว้เพียงเท่านี้ พึงได้ยินในคราวนี้เองว่าทูลกระหม่อมทรงแปลประโยคที่ ๕ ด้วย. เหตุไฉนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) จึงกล้าทำอย่างนั้นต่อหน้าพระที่นั่งและไม่ปราณีแก่ทูลกระหม่อมพ้าบ้างเลย แม้จะไม่ช่วยก็พอให้ได้รับยุกติธรรมตรงไปตรงมาก็แล้วกัน. ปัญหานี้ ไม่ใช่ที่จะแก้ ขอยกไว้ให้นักตำนานแก้ ในที่นี้ขอกล่าวยืนยันไว้เพียงว่าเป็นจริงอย่างนั้นเท่านั้น.

เริ่มแปลหนังสือเมื่อวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีมะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ ตรงกับวันที่ ๒๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ เวลาเช้าไป

จับประโยคที่วัดราชประดิษฐ์ สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้เบี่ด. ธรรมเนียมเบี่ดประโยคเดิม พระราชาคณะบาเรียนผลัดเวรกันเบี่ดวันละรูป เบี่ดเกินจำนวนผู้แปลไว้ ๑ ประโยค โดยปกติ แปลวันละ ๔ รูป ประโยคเบี่ดวันละ ๕ กะ แล้ว่าจะให้แปลอะไร บีดหนังสือวางคว่ำไว้ไม่ให้เห็นว่าผูกอะไร ให้ผู้แปลเข้าไปจับเอาทีละรูป จับได้ประโยคใด แปลประโยคนั้น. ตามหน้าที่ ท่านผู้เบี่ดอาจเบี่ดได้ตามใจ แต่จะเบี่ดได้ง่ายเกินไปก็ไม่ได้อยู่เอง คงถูกติเตียน หรือแม้ถูกอธิบดีด้าน เมื่อเบี่ดประโยคที่งามหรือยาก อาจารย์ของผู้แปลย่อมดักถูก ถึงตั้งเกณฑ์ลงเป็นประโยคซ้อมได้ เมื่อไม่มีทางจะเบี่ดให้ลอดไป ตกลงเป็นประโยคใดเคยออกมาแล้ว ท่านผู้เบี่ดก็เบี่ดประโยคนั้นออกอีก แต่ประโยคชั้นต่ำก็มีมากพอว่าซ้อมเพียงเท่าจำนวนที่ออก ก็พอจะเป็นผู้รู้หนังสือเพียงชั้นนั้นได้ นอกจากนี้ ได้ยินว่า ยังมีทางที่ท่านผู้เบี่ดจะช่วยหรือจะแกล้งก็ได้ ถ้าจะช่วยก็เบี่ดประโยคที่เพลา และทำสัญญาให้เห็นในเวลาวาง ถ้าจะแกล้งก็เบี่ดประโยคที่ยุ่งหรือที่ยาก. ครั้นมาถึงยุคเสด็จพระอุปัชฌายะ ทรงเป็นอธิบดี ทรงจัดประโยคที่จะออกให้แปลเขียนเป็นฉลากเข้าซองผนึกไว้ครบจำนวนที่จะออกได้ จัดลงในหีบตามชั้นให้ผู้จะแปลจับเอามอบให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้อำนวยให้จับ พระราชาคณะบาเรียนผู้เคยออกประโยค กลายมาเป็นผู้เบี่ดหนังสือมอบให้ผู้แปลไป ธรรมเนียมนี้ยังใช้มาจนถึงยุคเราเป็นอธิบดี. ธรรมเนียมเดิมให้แปล ๓ ลาน ยุคเสด็จพระอุปัชฌายะ

ลดลงเพียง ๒ ลาน ครั้งเราแปลสมเด็จพระสังฆราชเบี่ดประโยคไว้ ๕ โดยธรรมเนียมเก่า วันแรกเราจับได้ธัมมปทัฏฐกถา บั้นต้น ผูก ๒๐ “อตฺตา หเวติ ฯเปฯ ยญฺเจ วสฺสสตๆ หุตนฺติ” ที่ว่าด้วยชำนะตนดีกว่าชำนะคนอื่น. ประโยคนี้ค่อนข้างยาก แปลได้เป็นชื่อเสียงแต่มียุ่งบางแห่ง เพราะท่านผู้รจนาเขียนพลั้งไว้แต่เดิม เราไม่อยากถูก เกรงท่านผู้สอบจะไม่ได้สนใจไว้ อยากถูกประโยคที่ยากแต่ไม่ยุ่ง เมื่อถูกแล้วจำต้องแปล รับหนังสือแล้วเข้าไปพักดูอยู่ที่ทิมดาบกรมวัง เวลาบ่ายเสด็จออกแล้วจึงเข้าไปแปล ที่พระที่นั่งบรมราช-สถิตมโหฬารห้องเขียวประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ รูป มีเสด็จพระอุปัชฌายะเป็นประธาน ท่านผู้เกี่ยวข้องกับเราเจ้านายในรัชชกาลเดียวกัน ทั้งฝ่ายหน้าทั้งฝ่ายใน และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้เป็นข้าหลวงเดิมของทูลกระหม่อม สมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้สอบที่เรียกว่าผู้ทัก คือทักพากย์หรือศัพท์ที่แปลผิด สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ) ช่วยทักบ้าง ไปวุ่นอยู่ตรงคำเกินนั้นเอง เพราะท่านไม่ได้สนใจไว้ตามคาด แต่วิสัยคนเข้าใจความก็อาจคาดได้ว่า ท่านจะต้องการให้แปลอย่างไร ผลอย่างสูงที่ได้ เพราะการเรียนโดยวิธีอย่างนี้ คือหัดรู้จักคาดน้ำใจอาจารย์และผู้สอบ ธรรมเนียมเดิมกำหนดเวลาให้แปลอย่างหลวม แปลวันละ ๔ รูป เริ่มบ่าย ๒ โมง หรือเมื่อไรไม่แน่ พอค่ำมืดไม่แลเห็นหนังสือ จุดเทียนทิมกำหนดน้ำหนักชั่งว่าเล่มละ ๑ บาท หรือเท่าไร ผู้แปลผลัดกันแปล ติดออกแก้ เทียนดับ ยังแปลไม่จบ

ประโยคเบื้นตก รูปที่แปลจบไปก่อน เบื้นได้ ยุคเสด็จพระอุบัชฌายะ เบื้นอธิบดี ใช้เวลานาฬิกาคราวก่อนหน้าเราแปล ประโยคธัมมปทัฏฐกถาให้เวลา ๑ ชั่วโมงครึ่ง ประโยคตั้งแต่ ๔ ขึ้นไป ให้เวลา ๒ ชั่วโมง ใช้ต่อมาจนถึงยุคเราเบื้นอธิบดี เบื้นแต่ย่นเวลาประโยคสูง ลงเสมอกันกับประโยคธัมมปทัฏฐกถา และพึ่งเลิกใช้เวลาเมื่อไม่สู้ช้า เพราะแก้วิธีแปล ไม่ให้ออกแก้ ให้แปลไปจนตลอดประโยคถูกผิดชั่ง ใช้ตัดสินกันเอา จะให้เบื้นได้หรือตก. ในคราวเราแปลไม่ได้กำหนดเวลาให้แปล วันแรกแปลจบประโยคเวลาเท่าไร หารู้ไม่ รู้อย่างนั้น จึงขอเจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร ครั้งยังเบื้นพระวุฒิการบดี เจ้ากรมสังฆการี และธรรมการ หรือผู้อื่นจำไม่ได้แน่ ให้ช่วยสังเกตเวลาไว้ให้ด้วย ครั้งก่อนหน้าเราแปล ธัมมปทัฏฐกถา ต้องแปลให้ได้ ๓ ประโยค จึงเบื้นอันได้ ตกประโยคเหนือ แม้ประโยคล่างได้แล้วก็พลอยตกไปตามกัน พึ่งยอมให้พักประโยคได้เมื่อจัดให้มีการสอบทุกปี แทน ๓ ปีต่อหน ครั้งเราเบื้นแม่กองแล้ว ฝ่ายเราก็เห็นจะต้องแปลได้ทั้ง ๒ ประโยคจึงเบื้นอันได้. วันที่ ๒ จับได้ประโยคธัมมปทัฏฐกถาบั้นปลาย ผูก ๑๐ “กายปฺปโกปนฺติ ฯเปฯ หราหิ นนฺติ” ที่แก้ด้วยให้ระวังความกำเริบ แห่งไตรทวาร แปลจบประโยคเวลาล่วง ๒๙ นาฬิ. ต่อพัก ๓ วัน เพราะวันพระเหลื่อมและหน้าวันพระหรือเพราะเหตุอย่างอื่น หาได้จดไว้ไม่ แปลต่อวันที่ ๓ เมื่อวันศุกร เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จับได้ประโยคมังคลัตถทีปนีบั้นต้น ผูก ๕ “อิติ พหุสฺสุตสฺส พาหุสจฺจ

ฯ เป ฯ ทฏฺฐพฺพตำ” ที่แก้ด้วยบุคคลผู้เป็นพหุสูตรู้จักรักษาตนให้บริสุทธ์ เวลาล่วง ๔๐ นาที วันที่ ๔จับได้ประโยคสารัตถสังคหะ ผูก ๙ “ทายกา ปน ฯ เป ฯ วินยฏฺกายำ วุตฺตำ” ที่แก้ด้วยทายก ๓ จำพวก เป็นเจ้าแห่งทานก็มี เป็นสหายแห่งทานก็มี เป็นทาสแห่งทานก็มี เวลาล่วง ๓๕ นาที. ประโยคที่จับได้ ๓ วันหลังง่ายเกินไป แปลได้ก็เห็นไม่เป็นเกียรติ ไม่ต้องการเหมือนกัน ตกลงว่าจับได้ประโยคไม่เป็นที่พอใจเลยสักวัน ถ้าเราเป็นผู้เบี่ดประโยคให้ผู้อื่นเช่นเราแปล วันแรกเราจักเบี่ดประโยคง่าย พังความรู้ผู้แปลดูที ถ้ามีความรู้อ่อนจักเบี่ดเสมอนั้นต่อไป ถ้ามีความรู้แข็งจักเบี่ดประโยคแข็งขึ้นไปพอสมแก่ความรู้ เพื่อจะได้เป็นชื่อเสียงของผู้แปล แต่เราจับได้ประโยคตรงกันข้าม ท่านยังไม่ทราบความรู้ของเรา จับประโยคยาก ครั้นท่านทราบความรู้ของเราแล้ว จับได้ประโยคง่ายดาย. แม้อย่างนั้นก็ยังได้รับสรรเสริญของพระราชาคณะ ผู้สอบผู้ฟังว่าแปลหนังสือแข็ง และนับถือความรู้เราต่อมา เหตุอย่างไรท่านจึงชม คงเพราะท่านเห็นรู้จักวิธีแปล และขบวรแก้ไม่ถลากไถล ดุจเราได้พบในภายหลังโดยมากกระมัง แต่พื้นประโยคไม่น่าได้ชมเลย ในวันที่สุด ได้รับพระราชทานรางวัลส่วนตัว พระราชหัตถเลขาทรงปวารณาด้วย กับบี่ยภัณฑ์ราคา ๘๐๐ บาท ไตรแพรอย่างดี ๑ สำรับ ย่ามเยียรบับ ๑ ใบ กับตรัสสั่งเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง ให้รื้อโรงพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศวิหาร สร้างกุฏิขึ้นใหม่ เป็นที่อยู่ของเรา ส่วนเจ้าคุณพรหมมุนี ไตรแพรสามัญ

๑ สำรับ ย่ามโหมดเทศ ๑ ใบ ทรงมอบเรามาพระราชทาน ในการติดต่อมาทรงตั้งเป็นพระราชาคณะโดยนามว่าพระกิตติสารมุนี แต่จะว่าเพราะเราแปลหนังสือได้เป็นบาเรียนก็ไม่เชิง เพราะทรงตั้งพร้อมกับรูปอื่น ผู้มิประโยคต่ำกว่าท่าน พระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) ควรจะได้รับพระราชทานบำเหน็จด้วย แต่ไม่ทรงทราบว่าแกก็สอนด้วยกระมัง หรือจะเข้าพระราชหฤทัยว่าขาดตอนไปแล้ว เหมือนพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ก็เป็นได้. เราแปลหนังสือได้เป็นบาเรียนครั้งนั้น อาจารย์ผู้สอนยังมีตัวอยู่ ได้อนุโมทนาทุกท่าน ครั้งนั้นในประเทศเรา มีการสอบความรู้ฉะเพาะปริยัติธรรมอย่างเดียว และมีมาหลายชั่วอายุ ครั้งกรุงเก่ายังตั้งเป็นพระนครหลวง บาเรียนได้มีมาแล้วตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มา เจ้านายแปลปริยัติธรรม ได้เป็นบาเรียนก่อนหน้าเราตามที่นับได้ ทูลกระหม่อมเป็นที่ ๑ หม่อมเจ้าอีก ๘ องค์ ไม่ได้จำลำดับไว้ เรียงตามคเน หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ (รอง) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหลวงพิเศษศริสวัสดิ์ ๘ ประโยค หม่อมเจ้าโศภนในสมเด็จพระประพันธ์วงศ์เธอ เจ้าพ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ ๓ ประโยค หม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) ในพระวงศ์เธอ กรมหลวงเสนีบริรักษ์ ๗ ประโยค ๓ องค์นี้ แปลในรัชชกาลที่ ๓ หม่อมเจ้าเนตร ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ชั้น ๒ พระองค์เจ้าเสือ ๕ ประโยค หรือ ๗ ประโยค จำไม่ถนัด หม่อมเจ้าพระธรรมุณหิสธาดา (สิงเรศ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหลวง

มหิศวรินทรามเรศร์ ๔ ประโยค กรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ ในสมเด็จพระเจ้าไปยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ๘ ประโยค พระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหมื่นภูมินทรภักดิ ๕ ประโยค ๔ องค์นั้นแปลในรัชกาลที่ ๔ หม่อมเจ้าประภากรในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ๕ ประโยค องค์นั้นในรัชกาลที่ ๕ เราเป็นที่ ๑๐ ในจำนวนนั้มชั้นลูกหลวงเพียงทูลกระหม่อมกับเราเท่านั้น ท่านพระองค์นั้นหาได้ทรงแปลไม่.

เสร็จการแปลหนังสือแล้ว กราบลาเจ้าคุณอาจารย์กลับมาวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อเตรียมการรับกรม กลับมาในมกราคมนั้นเอง เวลาลากลับเราปรารถนาจะแสดงความคิดถึงอุปการะของเจ้าคุณอาจารย์ที่ท่านได้มีแก่เราอย่างไร แต่เห็นท่านจ้อยมากสักหน่อยจะเพิ่มความกำสรดเข้าอีก แล่เราบางทีก็จะทนไม่ได้เหมือนกัน จึงมิได้รำพันถึง. ในระหว่างเราแปลหนังสือ เจ้าคุณอาจารย์จับอาพาธเป็นบุราณโรคเรานิกหนักใจอยู่ แต่ยังไปไหนได้ และยังมาส่งเราที่วัดบวรนิเวศวิหารได้ จึงไม่เป็นโอกาสที่จะอยู่ต่อไปและผัดการรับกรมไปข้างหน้า ทั้งจะต้องรับก่อนการฉลองพระนคร อันจะมีในพฤษภาคมด้วย. คราวนั้เสด็จพระอุปัชฌายะโปรดให้อยู่ที่พระบั้นหย่า พระตำหนักที่บรรทมของทูลกระหม่อม เจ้านายที่ได้อยู่บั้นหย่านั้น ชั้นสมเด็จเจ้าฟ้า พระองค์เจ้ามีมาก่อน แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งทรงผนวชเป็นสาม-

เณรพระองค์เดียว ได้ยินว่า ทูลกระหม่อมทรงขอให้ได้เสด็จอยู่ เมื่อทรงผนวชพระก็หาได้เสด็จอยู่ไม่. กุฏิที่ตรัสสั่งให้เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงสร้าง ท่านแฉะเสีย เราก็ไม่เตือน อยู่พระบั้นหย่ากัดแล้วทั้งต่อมาเรายังเที่ยวไปวัดมกุฎกษัตริย์อยู่อีก ภายหลังมีธุระมากขึ้นจึงเข้าจองโรงพิมพ์เป็นสำนักงานอีกหลังหนึ่ง เหมือนครั้งทูลกระหม่อม.

สรุปประโยชน์ที่ได้รับเพราะไปอยู่วัดมกุฎกษัตริย์ ดังนี้ :-

๑. ได้รู้ความเป็นไป ของคณะธรรมยุตกว้างขวางออกไป.

๒. ได้รับอุปถัมภ์ของเจ้าคุณอาจารย์เป็นทางตั้งตัวเป็นหลักต่อไปข้างหน้า.

๓. ได้ความรู้มคธภาษาดีขึ้น.

๔. ได้ช่องเพื่อจะเข้าสนิทกับสำนักวัดโสมนัสวิหาร.

๕. บันเทาความตื่นเต้นในธรรมลงได้ หรือพูดอีกโวหารหนึ่งว่าทำตนให้เข้าทางที่ควรจะเป็นได้.

อนึ่ง ที่วัดมกุฎกษัตริย์ มีสำนักพูดธรรมะ พระจันโทปมคุณเป็นเจ้าสำนัก ได้รู้นิสสัยของพวกนี้ ว่าเป็นอย่างไร.

ถ้าเราจักไม่ได้ไปอยู่วัดมกุฎกษัตริย์แล้วไซร้ เราจักบกพร่องมากทีเดียว หากจะได้ขึ้นเป็นหัวหน้าของคณะ ก็คงเป็นหัวหน้าผู้ไม่แข็งแรง เป็นวาสนาของเราอยู่ที่น้อมความเลื่อมใสไปในเจ้าคุณ-อาจารย์แล้ว และไปอยู่วัดมกุฎกษัตริย์.

๗. สมัยทรงรับสมณศักดิ์

พระองค์เจ้าเช่น แรกทรงกรม เป็นกรมหมื่นก่อน เว้นบางพระองค์ ผู้รับเมื่อพระชนมายุมากแล้ว เป็นกรมหลวงบ้าง เป็นกรมขุนบ้างทีเดียว. เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าแรกรับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะทรงถือพัดยศเป็นพิเศษ ทรงตำแหน่งต่าง ๆ ตามคราว มาในรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ดูเหมือนทรงรับสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะครองวัดพระเชตุพน แทนสมเด็จพระวันรัตพระอาจารย์มาก่อนแล้ว จึงทรงกรมเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศิริสุคตขัตติยวงศ์ ทรงถือพัดยศอย่างไรหาทราบไม่ ในรัชกาลที่ ๓ ทรงบัญชาการคณะกลาง ในรัชกาลที่ ๔ ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นประธานแห่งสงฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ทรงถือพัดแฉกพันตาดเหลืองสลับขาว ทูลกระหม่อมไม่ได้ทรงกรม เป็นแต่พระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ ทรงถือพัดแฉกพันตาด เราเห็นเมื่อเสด็จพระอุปัชฌายะทรงถือ ต่อมาดูเหมือนตาดเหลือง เดิมไม่ได้ครองวด ภายหลังครองวัดบวรนิเวศวิหาร ตามเสด็จพระอุปัชฌายะทรงเล่า เดิมดูเหมือนไม่ได้เทียบชั้น ภายหลังทรงขอพระราชทานตั้งฐานานุกรมชั้นนั้นบ้างชั้นนี้บ้าง เป็นอันเทียบชั้นเข้าได้ ตั้งแต่ชั้นธรรมขึ้นมา เมื่อครั้งลาผนวชเทียบชั้นเจ้าคณะรอง. พระองค์เจ้าอำไพในรัชกาลที่ ๒ ไม่ได้ทรงกรม เป็นแต่พระราชาคณะ ในรัชกาลที่ ๓ เสด็จพระอุปัชฌายะทรงเล่าว่า ทรงถือพัดงาใบอย่างพัดด้ามจิว เป็นฝ่ายพระ

สมณะครองวัดอรุณราชวราราม. เสด็จพระอุปัชฌายะ ครั้งรัชกาลที่ ๓ ทรงเป็นพระราชาคณะ ทรงถือพัดแฉกถมบัด ไม่ได้ทรงครองวัด ครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงได้ทรงกรม เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ทรงถือพัดแฉกพื้นตาดทูลกระหม่อมทรงมาเดิม และทรงถือพัดแฉกงาเป็นพิเศษ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นเจ้าคณะธรรมยุตติกนิกาย เมื่อครั้งเรารับกรมและสมณศักดิ์ ยังไม่ได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นแต่เลื่อนกรมเป็นกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์. พระองค์เจ้าประถมวงศ์ ในกรมพระราชวังหลัง หาได้ทรงสมณศักดิ์ไม่ หม่อมเจ้าแรกเป็นพระราชาคณะ ถือพัดยศสุดแต่จะได้รับพระราชทาน แฉกถมบัดบ้างก็มี แฉกพื้นแพรบ้างก็มี แฉกพื้นโหมดสลับตาดก็มี แฉกพื้นตาดสีก็มี พัดงาใบพัดด้ามจวักก็มี ในเวลาเรารับสมณศักดิ์ หม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีตำแหน่งเพียงชั้นเจ้าอาวาสยังไม่ได้เป็นเจ้าคณะ. ท่านผู้เป็นพระราชาคณะก่อนเรา ๖ องค์ คือหม่อมเจ้าพระศิลวราลังการ (สอน) ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา ครองวัดชนะสงคราม ถึงชีพิตักษัยก่อนเราบวช ๑ หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ (รอง) ในกรมหลวงพิเศษศิริสวัสดิ์ ครองวัดบพิตรพิมุข ถึงชีพิตักษัยก่อนเราบวช ๑ หม่อมเจ้าพระสังวรวรประสาธน์ (เล็ก) ในกรมหมื่นนราเทเวศวังหลัง ครองวัดอมรินทราราม ๑ หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) ในกรมหลวงเสนิษริรักษ์ วังหลัง ครั้งนั้นยังเป็นหม่อมเจ้าพระพุทธุปบาทบี่ลันธน์ ครองวัดระฆังโฆษิตาราม ๑ หม่อมเจ้าพระ-

ธรรมุณหิสธาดา (สิขเรศ) ในกรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ อยู่วัดบวรนิเวศวิหาร ๑ พระองค์เจ้าอรุณนิภาคุณากร ครั้งยังเป็นหม่อมเจ้าสมญานั้น ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ครองวัดราชบพิธ ๑. เราโปรดให้เป็นกรมหมื่น มีสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุตติกนิกาย. อนึ่งในคราวที่เราจะรับกรมและสมณศักดินั้น จะทรงตั้งหม่อมเจ้าพระประภากรบาเรียน ๕ ประโยค ในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์เป็นพระราชาคณะด้วย. วันเวลารับกรมในครั้งนั้น เป็นธุระของเจ้างานจะกำหนดถวาย ทรงอนุมัติแล้วเป็นใช้ได้. ส่วนวันเวลาที่เราจะรับกรม เสด็จพระอุปัชฌายะน่าจะทรงกำหนดประทาน แต่ตรัสสั่งให้เราไปทูลขอสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ-ปรปักษ์ ท่านทรงกำหนดพ้องวันแต่เหลื่อมเวลากับฤกษ์จุดเทียนชัยพระราชพิธีตรุษ ตกในวันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ ตรงวันที่ ๑๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ เวลาเช้า ๔ โมง เศษเท่าไรจำไม่ได้ บางทีเสด็จพระอุปัชฌายะจะทรงต้องการวันนั้น แต่พ้องพระราชพิธีตรุษ ไม่อาจทรงกำหนดลง จึงตรัสให้ไปทูลขอสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ฝ่ายท่านข้างโน้น จะกำหนดวันอื่นก็จะเสียภูมินักรู้ในทางพยากรณศาสตร์ จึงกำหนดลงในวันนั้นกระมัง เมื่อท่านทรงจัดมาในทางราชการเช่นนั้น ก็จำต้องรับในวันนั้น แต่เราไม่พอใจเลย เราไม่ถือฤกษ์ชอบแต่ความสะดวกทำงานออกหน้าทั้งที มาพ้องกับพิธีหลวงเข้าเช่นนั้น จะนิมนต์พระ

ก็ไม่ได้ตามปรารถนา ผู้มีแก่ใจจะมาช่วยก็ไม่ถนัด ตกลงต้องจัดงาน
ให้เข้ารูปนั้น วันสวดมนต์จะนิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่ก็คงให้พระมา
แทนทั้งนั้น พอเหมาะที่เสด็จพระอุปัชฌายะประทานผ้าไตร และเครื่อง
บริกขาร ๑๐ สำรับ เพื่อถวายพระสวดมนต์ ยายเตรียมไว้ให้เราแล้ว
จึงจัดพระสวดมนต์ขึ้นอีกสำรับหนึ่ง นิมนต์ตามชอบใจ เลือกเอาพระ
ศิษย์หลวงเดิมของทูลกระหม่อมที่เป็นชั้นผู้น้อย รุ่งขึ้นเลยแต่เช้า ถวาย
บริกขารแล้ว เบิดให้กลับไป นิมนต์พระราชาคณะผู้ใหญ่นั่งฉะเพาะใน
เวลารับกรมอีก ๑๐ รูป แล้วเลี้ยงเพล. ก่อนหน้าวันรับกรม มีทำบุญ
ที่พระปั้นหย่าโดยฐานขันตำหนัก วันหนึ่ง. ในการรับกรม ตั้งพระแท่น
มณฑลในพระอุโบสถหน้าที่บูชาสำหรับวัดออกมา หาได้ผูกพระแสง
ต่าง ๆ ที่เสาไม่ ประดิษฐานพระชัยวัฒน์ประจำรัชกาลที่ ๔ เชิญ
พระสุพรรณบัฏที่จารึกไว้ก่อนแล้วมาตั้งบนนั้นด้วย วันสวดมนต์
ล้นเกล้า ฯ เสด็จมาช่วยเป็นส่วนพระองค์ด้วย วันสรงและรับพระ-
สุพรรณบัฏ พอจุดเทียนชยข้างพระราชพิธีรุ่งแล้ว โปรดให้เอารถ
ห่ลวงรับพระราชาคณะผู้ใหญ่มาส่งที่วัดล่วงหน้า แล้วเสด็จพระราช
ดำเนินมาวัด ทรงเครื่องนมัสการแล้วทรงประเคนไตรแพร ตามแบบ
ควรจะเป็นไตรพิเศษ เราก็เคยได้รับพระราชทาน เมื่อครั้งแปลหนังสือ
เป็นบาเรียน แต่ครั้งนี้เป็นไตรเกณฑ์จ่าย ออกมาผลัดผ้าครองสบงและ
อังสะ ขึ้นพระแท่นสรงแต่เราองค์เดียว เราสรงก่อน มีประโคม แล้ว
ล้นเกล้า ฯ พระราชทานน้ำพระพุทธมนต์ ด้วยพระเต้าและพระมหาสังข์

ทักษิณาวัต์ ทรงรถเพียงที่ไหล ต่อนั้นพระสงฆ์พระบรมวงศ์และเสนาบดีรดหรือถวายน้ำโดยลำดับ ฝ่ายพระเสด็จพระอุปัชฌายะสมเด็จพระวันรัต สมเด็จพระสังฆราช และเจ้าคุณพรหมมุนีแทนเจ้าคุณอาจารย์ผู้กำลังอาพาธ พระบรมวงศ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จอาว์ และเจ้าพ่ายหน้าทกพระองค์ บันดาที่เสด็จมาในเวลานั้น เสนาบดีทุกท่านบันดามา สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริวงศ์ อยู่ที่เมืองราชบุรี หาได้มาไม่ แต่เมื่อผนวชได้ไปถวายบริกขารที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เราสรงแล้วครองไตรใหม่ มานั่งบนอาสน์ในพระอุโบสถ หม่อมเจ้าประภากรก็เหมือนกัน ชุมนุมพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลลอองธุลีพระบาท โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เจ้ากรมพระอาลักษณ์อ่านประกาศดำเนินกระแสพระบรมราชโองการ ทรงสถาปนาเราเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ท้าวความถึงเราได้รับราชการมาอย่างไร ทรงเห็นความดีและความสามารถของเราอย่างไร ถ้าอยู่ทำราชการ จะเป็นเหตุไว้วางพระราชหฤทัยได้ ปรารภถึงพระราชปฏิญญาที่พระราชทานไว้แก่เราว่าบวชได้ ๓ พรรษา จะทรงตั้งเป็นต่างกรม บัดนี้ถึงกำหนด แม้อายุยังน้อยอยู่ แต่ได้แปลหนังสือเป็นบาเรียน ได้ทรงเห็นปริชาสามารถประกอบกับความรู้ทางโลก ทรงหวังพระราชหฤทัยว่าจะเป็นหลักในพระพุทธศาสนาต่อไปข้างหน้าได้ จึงทรงตั้งเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมยกย่องขึ้นไว้ในบัดนี้ ครั้นอ่านประกาศจบแล้ว มีประโคม ล้นเกล้า ฯ พระราชทาน

พระสุพรรณบัฏ สัญญาบัตรตั้งเจ้ากรมปลัดกรมสมุหบาญชีไป ๑ สัญญาบัตรตั้งฐานานุกรม ๙ รูป ๑ สัญญาบัตรพระครูปลัด ๑ พัดแฉกพื้นตาดขาวสลับเหลือง มีตราพระมหามงกุฎเป็นใจกลาง หมายรัชกาล เทียบหิบหมากเสวยลงยาราชาวดีเครื่องยศเจ้านายยอดเป็นพระเกี้ยวยอด พัดรองตราพระเกี้ยวยอดด้ามงา สำหรับพระราชาคณะ ๑ บาตรถุงเข็ม ขาบฝาเชิงประดับมุก ๑ ย่ามหักทองขวาง ๑ ย่ามเยียรบับ ๑ เครื่องยศถมปัดสำรับใหญ่ ๑ สำรับ พระราชทานสัญญาบัตรทรงตั้งหม่อมเจ้าพระประภากร เป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะมีสมญาขึ้นต้นอย่างนั้นแต่มีสร้อยว่า หม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ ได้รับพระราชทานพัดแฉกพื้นตาดสี มีตราครุฑประจำรัชกาลที่ ๒ เป็นใจกลาง และเครื่องยศสำหรับพระราชาคณะ ต่างกรมใหม่ผู้เป็นคฤหัสถ์ทูลเกล้า ถวายดอกไม้ธูปเทียน และต้นไม้ทองเงินแด่ในหลวงและกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ถวายดอกไม้ธูปเทียนแด่เจ้านายผู้เจริญพระชนมายุกว่า แต่ต่างกรมพระไม่ได้ถวายอย่างนั้น เรายักถวายเป็นชั้นสำหรับประดับดอกไม้ตั้งกลางโต๊ะ ที่ถวายล้นเกล้า ฯ ทรงจบพระหัตถ์บูชาพระพุทธชินสีห์ เจ้านายถวายแต่ของแจก ครั้งนั้นยังแจกของมีราคามาก แจกตามชั้น พอเสร็จพิธีรับกรมก็พอเพลล้นเกล้า ฯ ทรงประเคนสำรับเจ้าภาพ และเสด็จประทับอยู่ตลอดเวลาพระฉันและอนุโมทนา ธรรมเนียมรับกรมที่ก่อน เลยพระเสี่ยก่อนเป็นแต่อนุโมทนาหน้าพระที่นั่ง เสด็จกลับแล้ว มีเวียนเทียนสมโภช

พระสุพรรณบัฏแล้วเป็นเสร็จการ. ต่อมาอีกวันหนึ่ง มีทำบุญพระบรม-อัฐิทุกรัชชกาล ตามรับสั่งแนะนำของเสด็จพระอุปัชฌายะมีเลี้ยงพระเทศนาและสดับกรณ์. เราพอใจจะบ่นถึงฤกษ์รับกรมเพิ่มอีก นอกจากไม่สะดวกดังกล่าวแล้ว เผอิญเมื่อวันสวดมนต์ เจ้าคุณอาจารย์ผู้อาพาธเสาะแสะมานั้น อาพาธเป็นธาตุเสียท้องร่วง มาในงานไม่ได้ ไม่ได้รดน้ำในเวลาสรง และไม่ได้อยู่ในเวลาตั้ง ขาดท่านผู้สำคัญไปรูปหนึ่งเมื่อวันรับกรม ยายผู้มาดูการโรงครัวอยู่หน้าวัด เจ็บเป็นลมแต่เดชะบุญ เป็นเมื่อรับเสร็จและเสด็จกลับแล้ว ถ้าเลื่อกวันรุกเข้ามาจากนั้น แม้ดไม่ถึงวันนั้นเจ้าคุณอาจารย์คงจักมาได ได้อาจารย์มาเข้าในพิธีเราถือว่าเป็นมงคลกว่าทำในวันฤกษ์งาม แต่ขาดท่านผู้สำคัญไปอย่างนี้ ฝ่ายยายนั้นเป็นลมเพราะทำธุระมากกระมัง เลื่อนวันเข้ามาจักคุ้มได้หรือไม่ หารู้ไม่.

เราเป็นกรม ในครั้งนั้น เป็นที่ถูกใจของคนทุกเหล่า ในฝ่ายพระวงศ์ตั้งแต่ล้นเกล้า ฯ ลงมา ในฝ่ายพระสงฆ์ตั้งแต่เสด็จพระอุปัชฌายะลงมา และพวกข้าราชการตลอดถึงคนสามัญ ต่างเรียกเรา ด้วยไม่ได้นัดหมาย แต่มาร่วมกันเข้าว่า "กรมหมื่น" หาได้ออกชื่อไม่ เจ้าพเป็นกรมหมื่นกี่ แต่หาได้เรียกอย่างนี้ไม่ ภายหลังรู้ว่า กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ครั้งรัชชกาลที่ ๑ เขาก็เรียกกันว่ากรมหมื่น ในเวลาแรกตั้งแต่แผ่นดินใหม่ ต่างกรมเป็นกรมหมื่น มีแต่กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์องค์เดียว เขาจึงเรียกว่ากรมหมื่น ไม่ออกพระนาม

กระมัง. ในฝ่ายพระ ทั้งผู้ใหญ่ ผู้น้อย ผู้เป็นศิษย์หลวงโดมของทูล กระหม่อม มีความนิยมยินดีในเราโดยมาก สมปรารถนาที่ได้เราไว้สืบ พระศาสนา. ในพวกท่านผู้นิยมยินดีในเรานอกจากอุปัชฌายะอาจารย์ สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ) เป็นผู้เอาใจใส่ในเราและเอาเป็นธุระ แก่เราเป็นอันมาก ตั้งแต่ยังไม่ได้เป็นต่างกรมมาแล้ว เวลาเราอยู่วัด มกุฎกษัตริย์ มีการพระราชกุศลในวังที่ได้รับนิมนต์ เรามักเดินเข้าไป ท่านไปเรือ เวลากลับท่านเรียกเราลงเรือของท่าน ให้พายขึ้นน้ำเข้าคลอง ผดุงกรุงเกษมไปส่งเราที่วัดมกุฎกษัตริย์ก่อน แล้วจึงเลยไปวัดโสมนัส-วิหาร โดยปกติท่านเข้าคลองรอบพระนคร และคลองเล็กตรงไปถึง วัดโสมนัสวิหารทีเดียว เป็นอย่างนี้เสมอมา ไปพบกันในกิจนิมนต์ ทั้งการหลวงทั้งการราษฎร์ เวลาอยู่ด้วยกัน ๒ รูป ท่านพร่ำสอนการ พระศาสนาเนือง ๆ พอมีพระอื่นเข้าไปอยู่ผู้เป็นที่ ๓ เป็นเลิก เว้นไว้ แต่พระนั้นเป็นผู้ที่สนิทสนม เราเข้าใจว่า ท่านเลิกเสียเช่นนั้น เพื่อไว้ หน้าเรา ถ้าท่านรู้ว่าเราไม่ผาสุกเมื่อใด เป็นหายาส่งมาให้เมื่อนั้น คราวหนึ่ง เราเป็นผู้ใหญ่ในคณะแล้ว ท่านอาพาธเป็นปลายอัมพาต ลิ้นแข็งพูดไม่ชัด ถึงลงนอน เราไปเยี่ยมท่านแล้ว กลับออกมาอยู่ที่ เฉลียงหน้ากุฏิ พูดกับพระวัดนั้นผู้ชอบกัน ถึงความยอกขัดของเรา เกิดขึ้นเพราะหมอนวดไม่เป็น ชรอยเสียงจะดัง ท่านได้ยินเา ทั้งขี้เจ็บ มากกว่าเราอย่างนั้น ขวนขวายสั่งพระให้เอาน้ำไพลกับการบูรมาทาให้ รู้สึกความเออเพื่อของท่านก็จริง แต่รู้สึกอายแก่ใจเหมือนกันว่าไป

เยี่ยมไข้ท่าน กลับทำให้ท่านกังวลถึงเรา ท่านถนอมเราเป็นอย่างยิ่ง คล้ายเจ้าคุณอาจารย์ โดยที่สุดบางเวลาเราขุ่น รู้เข้าเลือกธรรมเขียนส่งมาปลอบ เราได้รับเมตตาและอุปการของท่านอย่างนี้ ได้ถวายตัวเป็นศิษย์ ถ้าเราจักได้อยู่ในสำนักของท่านสักพรรษาหนึ่ง จักอาจเชื่อม ๒ สำนักได้ดีกว่านี้อีก.

หอสมุดแห่งชาติ
30 มิ.ย. 2531
กระทรวงศึกษาธิการ
หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติรังสิต
จันทบุรี

ร. พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ถนนพระสุเมรุ พระนคร
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๑/๓/๒๕๐๘

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย
ถนนพระสุเมรุ หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร โทร. 23111
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา พ.ศ. ๒๕๐๘